

קיימות יהודית

אחריות סביבתית מתלמוד למעשה

הרב יובל שרלו | הרב אברהם סתיו

ארגון רבני צהר
היהדות של כולנו

קיימות יהודית

אחריות סביבתית מתלמוד למעשה

הרב יובל שרלו | הרב אברהם סתיו

שבט תשפ"ה

תוכן עניינים

3	דברי פתיחה - הרב יובל שרלו
4	דברי פתיחה - מני נאמן
6	מבוא
9	שער ראשון: יסודות הקיימות היהודית
10	פתיחה: ארבעת יסודות הקיימות
11	יסוד ראשון: האדם והעולם
16	יסוד שני: הפרט והחברה
23	יסוד שלישי: פיקוח נפש וראיית הנולד
27	יסוד רביעי: איפוק וריסון בחברת שפע
29	בל תשחית
35	קיימות הלכה למעשה
41	שער שני: הלכות קיימות
42	פתיחה: קיימות כשיקול הלכתי
44	הוצאות לצרכי קיימות ממעשר כספים
46	ביעור חמץ
49	גניזה ומיחזור
51	פאנל סולרי על גג בית הכנסת
53	קבורה וקיימות
55	פריה ורביה
58	הימנעות מאכילת בשר
61	דיני מלחמה והשחתה
63	מילות סיום

הקיימות

והשמירה על הסביבה הן מהאתגרים המשמעותיים ביותר העומדים כיום בפני האנושות כולה. גם התייחסות ספקנית לאזהרות המומחים, עדיין תותיר סכנה עצומה המאיימת על קיומנו ועל הדורות הבאים, וחלק מהתופעות כבר מתמשות לנגד עינינו. מציאות זו מחייבת אותנו לחפש דרכי התמודדות ראויות, תוך איזון בין צורכי ההווה לבין האחריות לעתיד.

חלק מדרכי ההתמודדות עם נושאים אלה נמצא בעולמה של היהדות, הן בהתמודדות ישירה עם הנושאים והן בתובנות עמוקות ובעקרונות יסוד כלליים, המשפיעים על היחס הראוי בין האדם לסביבתו. חלק מהמקורות הללו הם כלליים:

כבר בסיפור הבריאה נצטווה האדם על יסוד האחריות ביחסיו עם הסביבה - "וַיִּקַּח ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם וַיִּנְחֵהוּ בְּגֵן עֵדֶן לְעַבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ" (בראשית ב, טו). ואחריות זו מבוטאת גם בספר תהילים: "וְתִחַסְרָהוּ מִעֵט מַאֲ-לֵהִים וְכְבוֹד וְהָדָר תִּעֲטֶרְהוּ. תִּמְשִׁלְהוּ בְּמַעֲשֵׂי יְדִיךָ כַּל שְׂתָה תַחַת רַגְלֶיךָ". רעיונות אלה עסקו בהם רבים בשנים האחרונות.

ברם, כל עוד ערכים כלליים אלה לא מתורגמים להשלכות מעשיות, השפעתם קטנה יחסית. על אחת כמה וכמה כאשר מדובר בעולמה של היהדות, ש"הלכה למעשה" היא אחד המאפיינים המובהקים שלה. חידושו העיקרי של חיבור זה הוא בהארת הפוטנציאל הגדול שנחשף כאשר עוסקים בענייני הסביבה בהיבטים מחייבים. מצוות כגון "בל תשחית", שמיטה ודיני "צער בעלי חיים" מתורגמות למצפן מוסרי וסביבתי לחיים בני-קיימא. מטרתנו בחיבור זה היא להביא לידי ביטוי את הפוטנציאל הגדול הטמון בכך. זהו חיבור פורץ דרך, שכן הוא נכתב בשפה העיקרית של היהדות - ההלכה - ובכך מהווה בסיס לשיתופי פעולה מעשיים, גם אם מי ששורשיהם הפילוסופיים והדתיים שונים. בדרך זו, ניתן לא רק להגיב למשבר, אלא גם להוביל את השיח ולהציע פתרונות לעולם כולו.

תודתנו העמוקה נתונה לקבוצת 'הפניקס', על תמיכתם הנדיבה בעריכת המחקר בנושא הקיימות. מחויבותם לקידום ערכי הקיימות והסביבה מאפשרת לנו להביא תוכן חשוב זה אל הציבור הרחב.

הערכתנו הרבה למר מני נאמן, משנה למנכ"ל ויועץ משפטי ראשי, ולעו"ד אריה אריאלי, סמנכ"ל בכיר, בקבוצת הפניקס. אנו מוקירים את ראיתם ארוכת הטווח ואת הבנתם כי השילוב בין ערכי היהדות לבין עקרונות הקיימות הוא צו השעה. מחויבותם לפרויקט זה מהווה דוגמה מובהקת למימוש הערך היהודי של היות האדם בעל "צלם א-לוהים", שמיושנו בא לידי ביטוי באחריות לעולם ולתיקונו.

אני חב תודה לגב' אורית שרייבר-שטח, מנהלת חוג הידידים בארגון רבני צהר, על מסירותה ומאמציה במימוש הפרויקט. מחויבותה והשקעתה ראויים להערכה רבה.

הרב יובל שרלו

ראש מרכז האתיקה - ארגון רבני צהר

קיימות יהודית

אחריות סביבתית מתלמוד למעשה

בשנת 1967 טבע הכלכלן והאקולוג גארט הרדין את המונח "הטרגדיה של נחלת הכלל", המתאר טרגדיה פשוטה וברורה: במקרים בהם פעולה מסוימת יוצרת רווח אישי והעלות היא ציבורית, תתקבל תוצאה שהיא "טרגדיה של נחלת הכלל". גארדין הדגים את המונח ע"י שטח מרעה פתוח לכול, שבו רועים מגדלים פרות שרועות במרעה משותף. לכל רועה יש אינטרס אישי להוסיף עוד פרה למרעה המשותף, כי הרווח מהפרה שייך לרועה ועלות המרעה מתחלקת בין כולם. לכן, ברור שעם הזמן, רוב הרועים ירצו להוסיף עוד ועוד פרות. מכיוון שלכל מערכת אקולוגית יש כושר נשיאה מסוים, התוצאה תהיה הרסנית, שכן בשלב מסוים המרעה לא יצליח לחדש את עצמו. הוא יתכלה ויחדל מלהתקיים. הבעיה של נחלת הכלל היא זו שהופכת את הנושא של שמירת הסביבה והקיימות לכל כך מורכבת. תכליתה של הקיימות היא להבטיח שהמרעה – כדור הארץ – ימשיך להתקיים לטובת הדורות הבאים ושלא נכלה את משאבי הכדור.

רעיון הקיימות מעוגן היטב בהגות היהודית. כבר האדם הראשון מצווה בסיפור הבריאה בקשר לגן עדן "לעבדה ולשמרה" (בראשית ב, טו). כך גם המדרש המפורסם בקהלת רבה על הפסוק "ראה את מעשה האלוקים כי מי יוכל לתקן את אשר עָוְתוּ" מספר ש"בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון, נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן, ואמר לו: 'ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך...'". (קהלת רבה ו, ג). גם ספרות ההלכה החל מהמשנה, פיתחה הלכות הקשורות לאיכות הסביבה, כגון החובה להרחיק עבודות המפיצות ריחות רעים מהעיר וכן פיתוח האיסור "בל תשחית". יחד עם זאת, לנוכח העובדה שמהותו של נושא הקיימות ודחיפותו הן התפתחויות חדשות יחסית טרם התפתחו הגות והלכה רחבים בנושאים אלו.

כיצד ניתן לשמור לאורך זמן על המרעה המשותף? התשובה לכך מצויה במספר רבדים: ראשית, הסברה וחינוך מעמיקים ומפורטים. אולם אין בהם די. חינוך והסברה אינם יכולים להתמודד עם מי שסובר שהתיאוריה של התכלות המרעה אינה נכונה ואינם יכולים להתמודד עם מי שמסרב להתחשב בצורכי הרבים ונוהג בכוחנות. שנית, יצירת תמריצים כלכליים אשר יפחיתו את התועלת הפרטית מהוספת פרות למרעה, כגון גביית דמי שימוש או הטלת מס לפי מספר הפרות שכל רועה מציב במרעה. עם זאת, לעיתים גם תמריצים כלכליים אינם מספיקים, שכן התועלות הכלכליות עשויות להיות שונות בין הרועים השונים וייתכן שלרועים מסוימים יהיה משתלם לשלם את ה"קנס" הכלכלי. לפיכך, נדרש רובד שלישי נוסף, רגולציה שתגביל את השימוש במרעה ותבטיח שהוא לא יתכלה. הרגולציה כמובן חייבת להיות מגובה באכיפה יעילה, אחרת היא לא תשיג את תכליתה.

בעולם התאגידי התפתח בשנים האחרונות גורם נוסף לשיקולי השקעה מלבד הרצון להשיג תשואה בגין ההשקעה. גורם "ההשקעה האחראית", שמכונה בקצרה ESG (Environmental, Social, and Governance), מבקש לקחת בחשבון במסגרת שיקולי ההשקעה גם שיקולים הקשורים לשמירת הסביבה, שיקולים חברתיים וכן שיקולים הקשורים לאיכות הממשל התאגידי של הגוף בו מבקשים להשקיע.

קבוצת הפניקס הינה הגוף המוסדי המנהל את היקף הנכסים הגדול ביותר בישראל. נכון למועד כתיבת שורות אלו, היקף הנכסים שקבוצת הפניקס מנהלת עולה על חצי טריליון ש"ח. כוח השקעה זה מטיל עלינו אחריות לעשות כמיטב יכולתנו על מנת לשמור על המרעה למען הדורות הבאים. בהתאם, מדיניות ההשקעה של קבוצת הפניקס קובעת כי בבחירת השקעותיה הקבוצה תיקח בחשבון גם שיקולי קיימות ושמירת הסביבה.

התחשבות בשיקולי קיימות בהחלטת השקעה שייכת לרובד השני של יצירת תמריצים כלכליים בהתמודדות עם החובה לשמור על המרעה. אלא שכאמור יצירת תמריץ כלכלי אינה מספקת. מתוך הבנה שליהדות ישנה השפעה על תחום החינוך וההסברה ואצל שומרי מסורת ההשפעה היא אף מעבר לכך, פנינו לארגון רבני צהר בבקשה לערוך מחקר בנושא קיימות שיגבש מסגרת הלכתית מחייבת. מחקר שלא יישאר בממד העיוני בלבד אלא יעסוק בהלכה למעשה בתחום הקיימות.

לשמחתנו, מרכז האתיקה בארגון רבני צהר נענה לאתגר והקים צוות בהובלת הרב יובל שרלו שבו היו שותפים הרבנים אוריאל גנזל, אברהם סתיו וירון מושקוביץ. תוצאת מחקרם - "קיימות יהודית: אחריות סביבתית מתלמוד למעשה" - מובאת בפניכם. מחקר זה משלב עיון וניתוח מקורות יסוד ומסקנות מעשיות בשלושה ממדים: הפרט, הקהילה והמדינה.

אני מבקש להודות למרכז האתיקה בארגון רבני צהר ולחוקריו, על העמל הרב ועל תוצאותיו, שיש בהן פריצת דרך בכך שהמחקר איננו נשאר ברמה העיונית אלא הוא בגדר "תלמוד שמביא לידי מעשה".

אנו סבורים שמחקר זה הוא דוגמה מצוינת לכך כי מדינת ישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטית וכי היהדות רלוונטית בחשיבה ובהתוויית דרך בנושאים בוערים גלובליים הנמצאים על סדר היום הציבורי. אנו מקווים שהחוכרת הזו תגביר את המודעות וחשיבות הנושא לקהלים רחבים יותר ותהיה חלק מהמאבק הקשה לשמירת כדור הארץ כך שלא נסבול מהטרגדיה של נחלת הכלל.

מני נאמן

משנה למנכ"ל, קבוצת הפניקס

מבוא

חיבורים רבים נכתבו בשנים האחרונות בנושא יהדות וקיימות. ימי עיון מתקיימים סביב הסוגיה, מערכי שיעור בחינוך הממלכתי-דתי מוקדשים לה, ותנועות וארגונים שונים עוסקים בקידומה. החידוש שחיבור זה מבקש להביא אל השיח הוא המעבר מעולם המחשבה אל עולם ההלכה. מתוך ההבנה שאותה היטיב ביאליק לנסח: "ההלכה היא גיבושה, תמציתה האחרונה והמוכרת של האגדה"¹. זהו חידושו העיקרי של חיבור זה - תרגום העקרונות לשפה מעשית, בעלת משמעות אוניברסלית - שותפה בתיקון פרקטי של העולם, ונושאת בחובה מסר גם לאלה שמקורות יניקתם הם אחרים לחלוטין.

בכתיבה על "אקולוגיה יהודית" ישנן שלוש קומות, ואפשר לאפיין אותן כשלושה שלבי התפתחות:

השלב הראשון הוא החיפוש אחר התייחסויות עקרוניות במקורות יהודיים לערכי השמירה על הסביבה. מאז תחילת הדיון הציבורי העולמי בסוגיה, עמלו רבים להראות כיצד ערכי האקולוגיה עולים בקנה אחד עם פשטי המקראות בתנ"ך ודברי המדרשים בתורה שבעל פה, אל מול מי שהצביעו על סתירות בין ערכים סביבתיים מסוימים לבין השקפת התורה. אף שהדיון עדיין מתקיים, נדמה שעיקרי הדברים כבר נאמרו ונידונו בהרחבה ובפירוט כבר לפני כמה עשורים.²

שלב שני בדיון הוא ניסיון לבסס את משנת האקולוגיה היהודית על יסודות הלכתיים מוצקים ומחייבים. תהליך זה נמצא עדיין בעיצומו, והועלו הצעות שונות לאורך השנים לסוגיות שבהן אפשר למצוא בסיס לחובת הפרט או החברה לדאוג לשמירת הסביבה. בשער הראשון בחיבור זה נצביע על מקורות יניקה שעליהם אפשר להעמיד את תפיסת הקיימות היהודית ונעמוד על הגדרים והסייגים העולים מכל אחד מהם. בפרט נדגיש את מרכזיותה של החובה לדאוג להמשך קיומה ושגשוגה של האנושות, כחלק מחובת שמירת הנפש. משעה שאנו מודעים לכך שהתעלמות משיקולי סביבה משפיעה באופן ישיר על חיינו, רמת המחויבות לשמירתם גוברת במידה ניכרת. זו אחת התרומות של היהדות בכללה לסוגיות הקיימות הכלל-עולמיות.

שלב שלישי, שאנו עומדים כעת רק בפתחו,³ הוא כתיבת 'הלכות קיימות'. דהיינו, מעבר מהצהרות עקרוניות כשבח הקיימות אל עבר יישומים הלכתיים מעשיים.⁴ אל השלב הזה נצעד בשער השני של החיבור, שבו נבחן יישומים שונים תוך התבססות על היסודות ההלכתיים שנסקרו בשער הראשון. יישומים אלו הינם משלושה סוגים:

- א. דרישות שההלכה מציינה לאדם הפרטי בתחום הקיימות כמו גם מקומות שבהם יש להתחשב בשיקולי קיימות בהכרעות הלכתיות שונות.
- ב. דרישות חברתיות מקומיות - מהקהילה ועד המדינה.
- ג. דיונים גלובליים כלל עולמיים הנובעים מהאחריות האנושית כלפי היקום וכלפי עתידו.

1 חיים נחמן ביאליק, הלכה ואגדה.

2 להרחבה ראו במקורות הרבים המובאים אצל: ישראל רזנסון ויוסי שפנייר, 'שמירת טבע וסביבה במקורות היהודיים, ביבליוגרפיה מוערת ערוכה לפי נושאים', מים מדליו 16 (תשס"ה), עמ' 203-219; Mark Jacobs, 'Judaism and Ecology Bibliography, Yale Forum on Religion and Ecology: <https://fore.yale.edu/World-Religions/Judaism/Bibliography>

3 ראו: הרב יצחק בר זאב, ערכי סביבה ויהדות: רתימת הציבור הדתי והחרדי לעשייה סביבתית - 'הלכה ככלי מדיניות', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב תשפ"ד (להלן: הרב יצחק בר זאב, ערכי סביבה ויהדות).

4 יש להבחין בהקשר זה בין דיני 'איכות הסביבה' הנוגעים להיבטים ישירים ומיידיים יותר, כגון הקמת רעש או השלכת פסולת ברחוב, שבהם יש עיסוק הלכתי רחב מקדמת דנא, לבין הלכות קיימות ואקלים שבהן העיסוק דל יותר.

הרב יונתן זקס עמד על כך שחכמינו הרחיבו את דין 'בל תשחית', שנאמר במקורו על כריתת עץ פרי במהלך מצור, לכדי משנה הלכתית שלמה האוסרת כל מעשה של הרס בלתי נחוץ. זאת בשעה שמצוות אחרות הם הותירו כמצוות מקומיות. בטעם הדבר הוא מציע שחכמינו נטו להרחיב את יישומן של מצוות ההולמות את רוחה של התורה כפי שהיא משתקפת בפרשיות ובמצוות אחרות. ומכיוון שהדאגה לקיום העולם משתקפת גם במצוות שמיטה, כלאים פריה ורבייה ועוד, הרחיבו חכמים גם את יישום איסור 'בל תשחית'. על רקע זה כותב הרב זקס כי בימינו, כאשר ידועות לנו יותר מבעבר הסכנות הסביבתיות האורבות לפתחנו, גישתה המרחיבה של התורה שבעל פה לאיסור 'בל תשחית' צריכה להיות נר לרגלנו. עלינו להרחיב את אופקי האחריות הסביבתית שלנו, למען הדורות שטרם נולדו, ולמען שמו של הבורא שאנו אורחיו על פני האדמה.⁵

גישתו העקרונית של הרב זקס עמדה לנגד עינינו לאורך הדיון, כאשר יישמנו עקרונות עתיקים במציאות חדשות. בד בבד עמדה לנגד עינינו החובה להבחין בין קריאת כיוון עקרונית או היגד ערכי או מחשבת, לבין הוראת הלכה פסוקה וחתוכה. זו האחרונה, דורשת דקדוק וזהירות, ואינה נענית לניסיונות הרחבה מלאכותיים שאינם מבוססים על יסודותיה ומקורותיה. על אף הקושי המובנה הכרוך בעיסוק בשאלות שטרם נידונו בעבר, נדמה כי הראינו כיצד שיקולים סביבתיים צריכים ויכולים לעמוד לנגד עיניהם של פוסקי ההלכה ומקיימיה; וכן כיצד שיח הלכתי עשוי לכוון ולדייק את העוסקים בסוגיות סביבתיות.

חיבור זה מיועד לכלל הציבור, בישראל ומחוצה לה, אף שמקורותיו הם מקורות הלכתיים. דרכו הם יוכלו להכיר את התרומה המשמעותית ששפת ההלכה, שהיא שפה פנים-יהודית, יכולה לתרום לעולם כולו, בדרכים מגוונות. ביסודו עומדת ההכרה כי "כל שֶׁחִקְמָתוֹ מְרַבָּה מִמֶּעֶשָׂיו, אֵין חִקְמָתוֹ מִתְקַיְמָת" (אבות פ"ג מ"ט), לאמור: מימוש מעשי של שיח הקיימות הוא שמעניק משמעות של ממש לעיסוק בנושא.

שער ראשון

יסודות הקיימות היהודית

פתיחה: ארבעת יסודות הקיימות

"חובתנו להגדיל תורה ולהאדירה ולהכליל גם את הקו הירוק האקולוגי בתוך תחומה של תורת ישראל... לנו כיהודים מאמינים אחריות ייחודית באשר לנושא האקולוגי. עלינו להיות ערים לכל הנוגע לשמירת הבריאה שברא ה', למנוע את השחתתה, להביא יותר בחשבון את הדורות הבאים".

(הרב יעקב אריאל)¹

התפיסה האקולוגית צופנת בתוכה מגוון רחב של מופעים ושל משמעויות. המכנה המשותף כוללם הוא שהם מציבים שיקולים נוספים, רחבים, כנגד מה שהאדם מבקש לעשות כאן ועכשיו. אל מול הרצון הטבעי "לעשות כל אשר עולה על ליבי", והזכות הבסיסית "לעשות ברכושי כרצוני", מציגה התפיסה האקולוגית, סדרה של ערכים שיש לקחת בחשבון, שכולם קשורים לאחריות שלנו לבריאה.

אפשר, בהכללה, לחלק את סוגי הדילמות שהיא מציגה לארבעה: אדם-עולם, הווה-עתיד, פרט-ציבור, חשק-איפוק. כך למשל, כאשר אדם רוצה להשתמש בכלים חד-פעמיים כדי לחסוך את המאמץ הכרוך בשטיפת כלים רב-פעמיים, מדובר במבט ראשון בפעולה שבמסגרת זכויותיו הבסיסיות לעשות ברכושי כרצונו. אך בראייה אקולוגית הוא יצטרך להשיב על ארבע שאלות: האם הפעולה תפגע בבני אדם אחרים (כגון בכך שהסביבה תזדהם)? האם היא תפגע ביצורים אחרים בעולם (כגון בעלי חיים שעשויים לבלוע את הפלסטיק ולהיחנק)? האם היא מסכנת את עתיד האנושות (בשל פליטת גזי חממה במהלך ייצור הכלים ושינועם)? האם היא מבטאת עצלות או חולשת אופי?²

כל אחד מארבעת היסודות הללו קיים בתפיסות אקולוגיות עולמיות כמו גם במסורת ההלכתית. ועם זאת, ישנה שונות משמעותית בין תורת ישראל לבין תפיסות אחרות הן בגבולות ובמאפיינים של יסודות אלו, הן בשאלת המקום היחסי שתופס כל אחד מהם. כך למשל היחס לטבע כשלעצמו, במנותק מהשלכותיו על בני אדם, תופס מקום קטן באופן יחסי בקרב רבים מן האוחזים בתפיסה היהודית, בשעה שהדאגה למידותיו ותכונות נפשו של הפרט דווקא תופסת בה מקום גדול בהשוואה לתפיסות אחרות.³ מנגד, בד בבד עם האחריות שלנו לעולם ישנם עוד ערכים מהותיים לכינונה של חברה מוסרית ואמונית, ועל כן יש הבדל תרבותי רחב בשאלה באילו מצבים נדחים שיקולי הסביבה בשל ערכים חשובים מהם.

אל מול הזכות הבסיסית "לעשות ברכושי כרצוני", מציגה התפיסה האקולוגית, סדרה של ערכים שיש לקחת בחשבון

1 הרב יעקב אריאל, יהדות ואקולוגיה, צהר לב (תשס"ח).

2 כמובן, אל מול שאלות אלו יש לבחון האם יש חלופות טובות יותר.

3 גם בהגות האקולוגית העולמית ישנם זרמים שונים, ובין השאר יש הבחנה בין אקולוגיה "אנתרופוצנטרית" שדואגת להישרדות המין האנושי לבין אקולוגיה "ביוצנטרית" שדואגת לחיים כולם כערך עצמאי. ראו אנציקלופדיה בריטניקה, ערך "Environmentalism"; ירון אונגר, הגנת הסביבה במקורות היהודיים, מרכז המחקר והמדע של הכנסת תש"ע.

יסוד ראשון: האדם והעולם

יחסי האדם והבריאה

השאלה המרכזית שבבסיס הדיון היא יחסו של האדם לבריאה ולסובב אותו: האם היהדות סוברת כי הבריאה כולה נועדה רק לשמש את האדם, או שמא לכל יצור יש משמעות ותכלית כשלעצמו, ויש לאדם אחריות רבה גם לשמור עליו? למעלה מכך, האם יש לאדם אחריות לדאוג לשגשוגם, או למצער לאפשר את המשך קיומם, של מינים ויצורים אחרים? האם עליו להימנע מפגיעה בבעלי חיים בסכנת הכחדה, ומהרס של בתי גידול? או שמא אין עליו לדאוג אלא לבני מינו? לצד שאלות אלו יש לזכור כי לעיתים מדובר ביצורי הבריאה המשרתים גם את האדם (דוגמת האחריות לקיומם של הדבורים, שבהם תלויים הרבה מאוד תהליכי האבקה בעולם הצומח), כך שבמישור המעשי שאלת היחס לבעלי החיים שלובה בהיבטים נוספים הנוגעים לקיום המין האנושי.

בסוגיה היחס בין האדם לבריאה אפשר למצוא מקורות רבים וסותרים. כבר בפסוקי הבריאה בספר בראשית ישנם תיאורים מנוגדים למערכת היחסים בין האדם לבעלי החיים.⁴ בפרק ב של ספר בראשית האדם הוא מרכז הבריאה. ה' יוצר בראש ובראשונה את האדם, עפר מן האדמה, ואילו בריאת החיות נעשית רק בשלב שני, עבורו (בראשית ב, יח-ט): "וַיֹּאמֶר ה' אֱלֹהִים לֹא טוֹב הָיְתָה הָאָדָם לְבַדּוֹ, אֶעֱשֶׂה לוֹ עֹזֵר כְּנֶגְדּוֹ. וַיִּצְרָה ה' אֱלֹהִים מִן הָאָדָמָה כָּל חַיַּת הַשָּׂדֶה וְאֵת כָּל עוֹף הַשָּׁמַיִם". מפסוקים אלה ניתן להבין כי הכול נועד לשרת את האדם, וזה שיקול הדעת היחיד שיש לפעול לאורו. לעומת זאת, בפרק א, על כל חלק מחלקי הבריאה נאמר שהוא 'טוב' בפני עצמו, ורק בסוף התהליך נאמר, תוך רמיזה שאין זה מובן מאליו, שיש לצרף אליה גם את האדם (בראשית א, כו): "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים: נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ". לא זו בלבד, אלא שכאשר האֱלֹהִים הכריע שיש לברוא את האדם הוא העניק לו גם תפקיד (שם): "וַיִּרְדּוּ בְדִגְתַי הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבַבְּהֵמָה וּבְכָל הָאָרֶץ וּבְכָל הָרֶמֶשׂ הָרֹמֵשׂ עַל הָאָרֶץ". הרבה מן הדיון ביחסי אדם וחיה תלוי בפרשנות המדויקת של אותה 'רדייה'. האם בני האדם קיבלו במילים אלו "כוח וממשלה לעשות כרצונם בבהמות ובשרצים", כלשונו של הרמב"ן;⁵ או שמא הן מטילות על האדם שליחות, כפי שכתב פילון האלכסנדרוני, להיות "כעין רכב וקברניט, כדי שינחה וידריך את יצורי הארץ ויטפל בחי ובצומח".⁶

בהמשך סיפור הבריאה הוכנס האדם אל גן עדן, ושם נאמרו דברים מפורשים יותר על תפקידו: "וַיִּקַּח ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם וַיִּנְחֵהוּ בְּגֵן עֵדֶן לְעַבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ".⁷ כך התפרש הפסוק בספר הזוהר: "אמר לו לאדם: עד כאן הייתי אני משתדל במלאכה מכאן ואילך אתה תשתדל בה".⁸ ובמדרש אחר נאמר:

בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן וכל מה שבראתי בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך.⁹

4 ניתוח של תיאורים אלו מנקודת מבט של היחס לקיימות ראו אצל: יונתן אייקנבאום, קיימות מבראשית, עמ' 23-16 Fox, Michal Smart, Genesis as a Foundation for a Jewish Environmental Ethic, || (from Operation Noah: Defending God's Endangered Creatures: Texts and Commentaries, || Coalition on the Environment and Jewish Life, 1997, pp 8-15.

5 רמב"ן בראשית א, כו.

6 פילון, "על בריאת העולם", כתבי פילון האלכסנדרוני, בעריכת סוזן דניאל-נטף, כרך ב, ירושלים תשנ"א, סעיף 88. ראו קריאה כזו גם אצל: Neri, Rabbi Yonatan and Dee, Rabbi Leo. "The Concept of Environment in Judaism: An Ecological Perspective Based on Jewish Tradition". The Concept of Environment in Judaism, Christianity and Islam, edited by Christoph Böttigheimer and Wenzel Maximilian Widenka, Berlin, Boston: De Gruyter, 2023, pp. 1-76.

7 בראשית ב, טו.

8 זוהר חדש, כרך א, פרשת בראשית, ט ע"ב. וראו בזוהר (כרך א, מז ע"ב): "אשר ברא אלהים לעשות - לשכללא ולאתקנא כלא כל יומא ויומא".

9 קהלת רבה פרשה ז אות א.

במחשבה העולמית תפיסה זו של תפקיד האדם נקראת "Stewardship" ('משמרות'), ועניינה הוא שהאדם איננו אדון על הטבע אלא מנהל משק הבית (Steward) שפועל מכוח שליחות שנמסרה לו לטובת הבריאה כולה.¹⁰ שליחות זו מתממשת, לפי המפרשים, בשני ערוצים שונים: האחד הוא הערוץ המעשי והגשמי, כפי שתיאר רבי אברהם אבן עזרא את תפקיד האדם בגן עדן: "לעבדה להשקות הגן. ולשמרה מכל החיות שלא יכנסו שם ויטנפוהו".¹¹ השני הוא הערוץ הרוחני, כפי שנאמר במדרש הגדול: "לעבדה – זו תלמוד, ולשמרה – אלו מצוות".¹² חשוב להדגיש את הפער בין הערוצים: הראשון מבטא תפיסה פשוטה של קיימות ודאגה פיזית לסביבה שבגן עדן, השני מבטא תפיסה של "קיימות דתית", דהיינו הרעיון ששגשוגה ואפילו עצם קיומה של הבריאה תלויים בהתנהגותו המוסרית והדתית של האדם, ולא דווקא בפעולותיו המעשיות.¹³ עם זאת, המכנה המשותף שלהם הוא תודעת האחריות של האדם על הבריאה כולה, שמתוכה יכולות להיגזר התנהגויות המבטאות חמלה ודאגה לבריאה כולה.¹⁴ ואף למעלה מזה: הידיעה המחרידה, הנוקבת, שביכולתו של האדם לקלקל את הבריאה, לדרדר אותה, ולפגוע בה באופן שלא יהיה מי שיבוא ויתקן אחריו.¹⁵

תפיסה זו, כפי שהדגיש פרופ' הניאל שליט, לא מורידה ממעלתו של האדם על מנת לקרב אותו לטבע, אלא רואה בקשר עם הטבע חלק מן המחויבות שלו לצלם א-להים שהוטבע בו: התיקון היהודי לתמונת-האדם המזרחית והמערבית מתחיל בכך שהוא כולל את תמונת-האדם מול-הטבע של שתיהן. האדם הוא גם חלק מן הטבע, כגירסת המזרח, וגם עומד מחוץ לו ויוצר בו כסובייקט, כגירסת המערב. אבל לא מדובר בפשרה של חצי-תה-חצי-קפה, אלא בדמות-אדם הכוללת בתוכה את שני המרכיבים – בזכות מרכיב שלישי שמעליהם.¹⁶

במילים אחרות, תפיסה של היהדות איננה ביוצנטרית (הטבע במרכז) אך גם אינה אנתרופוצנטרית (האדם במרכז), אלא תיאוצנטרית: "תפיסה זו אכן מקנה מעמד מיוחד לאדם, אולם זאת רק מכוח היותו שליח הבורא וכפוף להוראותיו. לא הטבע עומד במרכזה, גם לא האדם, כי אם בורא עולם. על האדם לראות את עצמו בבחינת אפוטרופוס שמונה לתפקיד השמירה על היקום".¹⁷

עקרון האחריות הזו נמצא בתורה לא רק בתיאור התפישות העקרוניות שבספר בראשית, אלא גם עוצב כמצווה מחייבת, כפי שנראה להלן.

10 ראו: Ehrenfeld, & Bentley, P. J. (1985). Judaism and the Practice of Stewardship. *Judaism*, 34(3), 301. הרב יונתן זקס, The Stewardship Paradigm – A thought for Tu Bishvat, זמין במרשתת.

11 פירוש אבן עזרא, בראשית ב, טו.

12 מדרש הגדול דברים יא, יג. זו גם הקריאה המסורתית של הציווי "תן דעתך שלא תקלקל", ראו למשל במסילת ישרים, פרק א': "אם האדם נמשך אחר העולם ומתרחק מבוראו, הנה הוא מתקלקל, ומקלקל העולם עמו".

13 מנפרד גרסטנפלד, איכות הסביבה במסורת היהודית, ירושלים 2002 (להלן: גרסטנפלד, איכות הסביבה), עמ' 36-27.

14 דעת חכמה ומוטר חלק ג בשער הדעת (מבן המחבר).

15 על הקושי הדתי לקבל תפיסה כזו, המנוגדת לאמונה שהעולם נמצא באחריות הבורא בלבד, ראו: הרב בנימו טבילה, מה חובתנו כלפי הבריאה?, צריך עיון, ז' תשרי תשפ"ב.

16 דניאל שליט, אקולוגיה מירושלים, "נקודה", גיליון 183, טבת-שבט תשנ"ה, דצמבר 1994.

17 הרב רוני לוביץ, ירוקים לדבר ה', עמודים 763 (תשע"ג), עמ' 2-3. ראו גם את דברי הרב אליהו בן אמוזג, ישראל והאנושות, עמ' 157: "בהיותו מלך וכהן משמש האדם תכלית היצירה הארצית ואמצעי אשר בעזרתו מתאחד כוכב הלכת שלנו עם מכלול העולם. במשימה כפולה זו מסתכמת פעילותו של האדם כשותפו של ה'. האדם מעלה את הטבע אליו וקושר אותו עם היוצר".

שימוש האדם בבריאה

מתוך תפיסת מקומו של האדם בבריאה נגזרת גם סוגיית ההיתר שלו להשתמש בה כרצונו. במקורות רבים נאמר כי שליטתו של האדם בעולם אינה מובנת מאליה. כך למשל בסוגיית הפתיחה של פרק 'כיצד מברכין' במסכת ברכות (לה ע"א):

אמר רב יהודה אמר שמואל: כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה – כאילו נהנה מקדשי שמים, שנאמר: לה' הארץ ומלואה. רבי לוי רמי: כתיב לה' הארץ ומלואה, וכתוב: השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם! לא קשיא, כאן – קודם ברכה, כאן – לאחר ברכה.

האדם ניגש אל העולם מתוך תפיסה בסיסית שמדובר בעולם שאינו שלו, ושעצם השימוש בו דורש שאלת רשות.¹⁸ גישה זו אל העולם כוללת באופן טבעי גם מגבלות, כפי שציין רש"ר הירש (אגרות צפון, אגרת ד):

רק מאת ה', שמידו הכוח, באה לאדם גם הזכות לכבוש את הארץ. אבל יחד עם זכות זו הוטלה עליו גם החובה לכבוש אך את הדברים המותרים לו ולהשתמש בהם לפי רצונו של הנותן בלבד.

ואכן, מיד עם הנחת האדם בגן עדן נצטווה על הגבלת השימוש בבריאה, בדמות האיסור על אכילת פרי עץ הדעת טוב ורע. איסור שמכוון כבר במפגש הראשוני של האדם עם הבריאה את התודעה שלשימוש בעולם יש גבולות.¹⁹ אולם עדיין יש לשאול: האם האחריות של האדם על הבריאה מטילה הגבלות על שימושים שעשויים לפגוע בה?

קל להשיב על שאלה זו כאשר מדובר בפגיעה שלא לצורך. איסור 'בל תשחית' ביחס לצומח, ודיני 'צער בעלי חיים', אוסרים על האדם להרוס ולהשחית לשם השחתה. רבי משה קורדוברו ניסח את הדברים בבהירות:

צריך להיות רחמיו פרושים על כל הנבראים לא יבזם ולא יאבדם שהרי החכמה העליונה היא פרושה על כל הנבראים דומם, וצומח, וחי, ומדבר... ולא יעקור הצומח אלא לצורך ולא ימית הבעל חי אלא לצורך.²⁰

אולם ברוב הסוגיות האקולוגיות לא מדובר במי שמבקש להשחית את הבריאה לחינם, אלא בשימושים שונים שאדם עושה בה לצרכיו. ממילא יש לשאול: האם יש הגבלה כלשהי על פעולות שנעשות לצורך האדם, כאשר הן פוגעות פגיעה חמורה או לא-מידתית בסביבתו?

דיון משמעותי בשאלה זו נסוב סביב איסורי כלאים. התורה אסרה להכליא צמחים ובעלי חיים ממינים שונים, ובטעם הדבר כתב הרמב"ן: "כי השם ברא המינים בעולם, וצוה בכחם שיוציאו למיניהם ולא ישתנו לעד לעולם. והמדריך שני מינין, משנה ומכחיש במעשה בראשית, כאילו יחשוב שלא השלים הקדוש ברוך הוא בעולמו כל הצורך".²¹ במקום אחר מדגיש הרמב"ן כי שינויים מהותיים בבריאה עלולים גם להביא נזק גדול לבריאה עצמה: "וגם זה מטעמי איסור הכלאים, כי יבואו מן ההרכבות צמחים יעשו פעולות נכריות יולידו שינויים ממנהגו של עולם לרע או לטוב, מלבד שהן עצמן שינוי ביצירה".²² הרב שמשון רפאל הירש למד מכך עיקרון כללי: "אל תשכח שה' שם אותך בעולמו לעבדו ולשמרו אך לא להתערב בסדרי העולם ולהפריע אותם בתאוות בצע".²³ וכעין זה כתב הראי"ה קוק שתכלית האיסור "להשריש בלב האדם

האם יש הגבלה כלשהי על פעולות שנעשות לצורך האדם, כאשר הן פוגעות פגיעה חמורה או לא-מידתית בסביבתו?

18 במדרש המובא בדברי רש"י (בראשית א, כו) נאמר עוד כי עצם ההיררכיה בין אדם ובהמה תלויה במעשיו: "וירדו בדגת הים – יש בלשון הזה לשון רידוי ולשון ירידה, זכה רודה בחיות ובבהמות, לא זכה נעשה ירוד לפנייהם והחיה מושלת בו".

19 Leo Dee and Yonatan Neril, Eco Bible: volume 1, p.12

20 תומר דבורה פרק ג.

21 רמב"ן ויקרא יט, יט. ראו גם את דברי רמב"ן בתחילת בראשית (א, יב): "וירא אלהים כי טוב – קיום המינין לעד".

22 רמב"ן דברים יח, ט.

23 חורב פרק נז.

את החיוב להיזהר שלא להרס את הטבע".²⁴ יסודה של תפישה זו הוא אמונה עמוקה בהיות הקב"ה בורא עולם. אולם יש מקום עמוק מאוד גם בעולם אתאיסטי, להתייחסות בענווה אל מקומו של האדם בכריאה ולהבנה שהפגיעה בסביבה עלולה לעיתים לפגוע באדם עצמו. עם זאת, פרשנות זו של איסורי כלאים איננה הכרחית או בלעדית, ורבים פירשו את האיסור כהרחקה מפרקטיקות של עבודה זרה²⁵ או כחוק ללא טעם.²⁶

שמירת הסביבה: אמצעי או מטרה?

על רקע כל האמור אפשר להצביע על מחלוקת יסודית בשאלה אם שמירת הסביבה כשלעצמה היא ערך שיש להתאמץ עבורו. נציג בולט של הגישה הרואה בשמירת הסביבה והטבע ערך עצמי משמעותי הוא הרב אליהו בקשי דורון, הראשון לציון ומי שהיה הרב הראשי לישראל:

הצורך בשמירת איכות הסביבה אינו רק משום הטוב והמועיל, וחובתו של אדם לשמור מכל פגיעה באיכות הסביבה אינו רק משום שיש בכך פגיעה באחר או בחברה. מבחינה דתית השמירה על איכות הסביבה והדאגה לחיים טובים ומתוקנים היא מצוה יסודית וחובת האדם לבוראו. פגיעה באיכות החיים והסביבה יש בה כפיות טובה במקום הכרת הטוב לבורא, יש בה פגיעה באמונתו של האדם ובמצוות היסוד של אהבת ה' ויראתו. האזהרה 'תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי', יש בה אזהרה לא רק מתוך דאגה לקיום העולם, אלא אזהרה שלא לפגוע בכבודו יתברך המתגלה בכריאה... לשמור את מעשה בראשית כטובים ומתוקנים ולהזהר שלא לקלקל את הטוב והיפה... כל פגיעה בכריאה תגרום לחסרון באהבתו ויראתו.²⁷

הרב בקשי דורון מדגיש את הערך שקיים בשימור הטבע כפי שהוא, על האסתטיקה הטבעית בו,²⁸ גם בלי קשר לשימושם של בני אדם.²⁹ את הגישה המתנגדת למתן משקל לשימור הטבע כשלעצמו ניסח הרב אהרן ליכטנשטיין:

הרעיון שקיים מאזן שלם בין אדם לסביבתו, ושיש לראות את האדם כחלק מאותה סביבה - מנוגד בהחלט לתפיסת המוסר האנתרופולוגית שעליה מבוססת היהדות כולה. אבן פינתנו היא, שבשלב יסודי אין מאזן, ושבאדם שמים וארץ העניק בעלות לאדם. בעלות פירושה - חוסר שיוויון בין סובייקט לאובייקט ובין אדם לסביבתו. גישתנו אנתרופוצנטרית לחלוטין, ואין להתבייש בדבר...³⁰

האקולוגיה החילונית מעוניינת בדרך כלל בטבע דווקא... שונה לחלוטין אופיה של ההלכה. איסור 'בל תשחית' לא בא להעניק כבוד לטבע לכשעצמו אלא כיצור כפיו וקניינו של הקב"ה... אין לנו עסק בשמירת הטבע אלא בקיום המציאות.³¹

הרב ליכטנשטיין מתאר את הגישה היהודית כגישה אנתרופוצנטרית, שהאדם במרכזה, בניגוד לגישות שלפיהן היהדות מציבה את האדם והסביבה במידה מסוימת של שוויון

24 אוצרות הראיה, ח"ב, עמ' 901. על משנת הרב קוק בסוגיה ראו: הרב פרופ' נחום רקובר, יחסו של האדם לסביבה במשנת הרב קוק, שערי צדק ו (תשס"ה), עמ' 194-201.

25 מורה נבוכים ג, לז.

26 רש"י ויקרא יט, יט.

27 בנין אב - שיחות ומאמרים ח"ג, סי' מז.

28 ראו במדרש המובא בדברי רש"י (שמות כו, ג): "לימדה תורה דרך ארץ שיהא אדם חס על היפה".

29 כך כתב גם הרב אליעזר שנוולד, הגנת הצומח - על אקולוגיה באספקלריה תורנית, צמיחה בארץ הציבי, עמ' 57-62, כי התורה הורתה לשמור על הסביבה "לא רק מתוך הבנה של התועלת שתושג ע"י שמירה זו אלא מתוך רצון לשמור ולהגן על הטבע כשלעצמו".

30 נראה כי הרב ליכטנשטיין רומז לביקורת של לין ווייט הבן, שהאשים את המסורת היהודית-נוצרית בגישה האנתרופוצנטרית העומדת בבסיס החברה התעשייתית המערבית, ראו: White, Jr., Lynn, || The Historic Roots of Our Ecologic Crisis, || orig. printed in Science, 155, March 10, 1967, pp. 1203-1207 עם תפישת ווייט, ראו: הרב אלחנן סמט, עיונים בפרשת השבוע, "הבריאה והמשבר האקולוגי", <https://bit.ly/48YagRm>.

31 הרב אהרן ליכטנשטיין, האדם והטבע - הפן החברתי, הגות - יהדות בחברת ימינו, עמ' 101-108.

כיצירי האל.³² מתוך כך הוא מבחין בין מצבם הטבעי של הדברים, שבו אין לשיטתו כל ערך מוסרי או הלכתי, לבין עצם קיומה של המציאות, ובפרט כפי שהיא ניתנה לשימוש של האדם, שעליה יש לשמור. בהמשך דבריו הוא שולל מתן ערך מוגזם לשימור "הטוב והיפה" שבבריאה: "יש מקום לאסתטיקה בהלכה, אך לא בשלב היסודי". הבחנה זו קיימת גם במדעי איכות הסביבה, בין גישת ה'הגנה' על הסביבה (Preservation) שמבקשת לגונן על הטבע בטהרתו ממגע יד האדם, לבין גישת ה'שימור' (Conservation) שמבקשת להבטיח את המשך קיומה של הבריאה בד בבד עם שימוש אנושי בה.³³ גם פרופ' רקובר, שהציג בחיבורו גישה מתונה יותר, סיכם: "אהבת הטבע אסור לה שתבוא על חשבון אהבת האדם".³⁴ יש שניסחו את ההסתייגות ממתן חשיבות לטבע בדרכים חריפות אף יותר, כשהם מצביעים על כך שהדוגלים בהגנת החי והצומח כיעוד בעל ערך עצמי נוטים פעמים רבות לשנאת היהדות או היהודים.³⁵ על כן נטו מחברים רבים להעמיד את תורת האקולוגיה היהודית על אדנים נוספים שיידונו בסעיפים הבאים.³⁶ הגישה המאוזנת והמסויגת שביהדות היא בעלת משמעות פילוסופית עמוקה מאוד, אך גם במישור הפרקטי יש בה תועלת, שכן היא עשויה לאפשר לאנשים רבים, המזהים את סוגיות הסביבה עם פרוגרסיביות קיצונית, למצוא את המקום המאזן בו יתאפשר להם לפעול בדרכם.

"אהבת הטבע אסור לה שתבוא על חשבון אהבת האדם"

32 ראו למשל את דברי הרב אברהם יהושע השל: "בפגאניות האלוהות היתה חלק מן הטבע, והאדם ואלוהיו שניהם היו אויביקטים של הטבע. אמונת הייחוד, בלמדה שאלוהים הוא הבורא, שהטבע והאדם הם שניהם חברים ובראים של האל, גאלה את האדם מנאמנות בלעדית לטבע... הסרת הקדושה מן הטבע לא הביאה כלל לניכור של הטבע, אלא קירבה את האדם לכל חי בתוך אחוות הלל ושבת. האדמה היא אחותנו, לא אמנו".

33 ראו למשל: Minteer, B.A., Corley, E.A. Conservation or Preservation? A Qualitative Study of the Conceptual Foundations of Natural Resource Management. J Agric Environ Ethics 20, 307-333 (2007).

34 הרב פרופ' נחום רקובר, איכות הסביבה: היבטים רעיוניים ומשפטיים במקורות היהודיים, ירושלים תשנ"ד (להלן: רקובר, איכות הסביבה), עמ' 18.

35 מיכאל ויגודה, "ציאת מצרים ואיכות הסביבה - היבטים פילוסופיים ומשפטיים", פרשת השבוע 12, הוצאת משרד המשפטים ומכללת שערי משפט, תשס"א; Manfred Gerstenfeld, "Neo-Paganism in the Public Square and its Relevance to Judaism", 37 Jewish Political Review, 11:3-4, 1999, pp. 11-38. וראו: יוסף שלהב ומוטי קפלן, הקהילה החרדית ואיכות הסביבה, ירושלים 2003, עמ' 31-36.

36 Vogel, David. "How Green Is Judaism? Exploring Jewish Environmental Ethics." Business Ethics Quarterly, vol. 11, no. 2, 2001, pp. 349-63; הרב יהושע פפר, ותחטרהו מעט - על גבולות האחריות האנושית, צריך עיון ח' חשון תשפ"ב.

יסוד שני: הפרט והחברה

מעשה באחד שהיה מסקל מתוך שדהו ונתן לרשות הרבים. היה חסיד אחד רודפו, אמר לו: מפני מה אתה מסקל מתוך שאינו שלך ונותן לתוך שלך? שחק עליו. לאחר זמן נצטרך אותו האיש ומכר את שדהו, והיה מהלך באותו מקום ונתקל, אמר: לא לחנם אמר לי אותו האיש הרי אתה מסקל מתוך שאינו שלך לתוך שהוא שלך.³⁷ תני רשב"י משל לבני אדם שהיו יושבין בספינה נטל אחד מהן מקדח והתחיל קודח תחתיו אמרו לו חבריו מה אתה יושב ועושה אמר להם מה אכפת לכם לא תחתי אני קודח אמרו לו שהמים עולין ומציפין עלינו את הספינה.³⁸

פתיחה

בסוגיות אקולוגיות רבות קיים מתח יסודי בין האדם הפרטי, שלו יש אינטרס לעשות ברכושו כרצונו, לבין הציבור הרחב הנפגע מכך. תופעה זו מכונה "הטרגדיה של נחלת הכלל".³⁹ כך למשל, האינטרס הצר של מפעל תעשייתי הוא להשליך או לשרוף את הפסולת שלו בעלות המינימלית, גם במחיר זיהום האוויר ומקורות המים שפוגע בחברה כולה.⁴⁰ בהלכה היהודית ישנם שלושה מעגלים של מחויבות בין הפרט לחברה:

1. דיני נזיקין, ביחס לנפגע ישיר.
2. דיני שכנים, שכוללים נזקים עקיפים.
3. תקנות מקומיות שעניינן הגנת הסביבה.

נזיקין וגרמא

ההלכה היהודית התייחסה בחומרה ובתשומת לב רבה לדיני נזיקין, והטילה על האדם אחריות לפעולותיו ולנזקי ממונו. יחד עם זאת, היא קבעה סייגים רבים לאחריות זו, שהידוע שבהם הוא הפטור מנזקי "גרמא", דהיינו נזקים הנגרמים רק בעקיפין ועם חלוף זמן מאז שהאדם עשה את מעשיו. רוב הנזקים הסביבתיים נופלים בפשטות בתוך הגדרה זו, כך שלכאורה אין מקום לחייב עליהם על בסיס דיני נזיקין.

ועם זאת, ישנן כמה חריגות לפטור 'גרמא', ואפשר שיש ללמוד מהן לענייננו. החריגה המשמעותית והמסועפת ביותר היא זו של "ארבעה אבות נזיקין", דהיינו נזקי הבור והאש ונזקי השור לגוניהם, שעליהם חייבה התורה את האחראי למרות שלא נגרמו ישירות ממעשיו.⁴¹ אריאל אבן-מעשה הציע לכלול תחת קטגוריית ה'אש' את הפסולת הרעילה המיוצרת על ידי חומרי הדברה חקלאיים וריסוס יתר של חומרים מזהמים או תוצרי לוואי המסוכנים לבריאות, הנעים עם הרוח או מחלחלים למי התהום, ולהכניס תחת המושג

גם כאשר אי אפשר לחייב את האדם בחיובי נזיקין, אפשר להטיל עליו מגבלות

37 תוספתא בבא קמא פרק ב, הלכה יג.
38 ויקרא רבה (וילנא) פרשה ד טימן ו (פרשת ויקרא).
39 Hardin, G. (1968) "The Tragedy of the Commons", Science, 162(3859), 1243-1248. על המענה היהודי לבעיה זו ראו: יונתן אייקנבאום, קיימות מבראשית, עמ' 109-126.
40 ראו גם את התייחסותו של הרב יובל שרלו לדילמה של שרפות ביערות האמזונס: השריפות באמזונס: נדרשת חזרה בתשובה", מקור ראשון 24.09.2019.
41 כך מבואר בדברי הרא"ה (המובאים בשיטה מקובצת בבא קמא נ ע"ב): "דבור בין בהבל בין בחבט גרמא בעלמא הוא ומן הדין ראוי שיפטר בגרמא דנזקין דעלמא דפטור אלא דרחמנא הוא דחייביה". אמנם מדברי מפרשים אחרים על הסוגיה שם עולה כי התורה החשיבה את אבות הנזיקין כנזקים ישירים שאינם 'גרמא' (דבר יעקב בבא קמא נ ע"ב, אות ג).

'בור' מגוון רחב של פריטים, ממיקרופלסטיק ועד לעטיפות ניילון, קשיות, בקבוקים חד-פעמיים וחפצים שונים שהופכים, בסוף שרשרת זו או אחרת, להררים ולאיים של זבל.⁴² אמנם, ברוב ככל המקרים קשה יהיה להלום את ההגדרות הנוקשות שנתנה ההלכה לאבות נזיקין אלו.⁴³ זאת משום שהחיוב על נזקי אש הוא דווקא כאשר הנזק נוצר במישרין על ידי המדליק את הבעירה, בלי שהיו אנשים אחרים שסייעו לכך⁴⁴ או גורמים טבעיים שפעולתם הייתה חלק מיצירת הנזק.⁴⁵ כך גם נזקי בור, שבמהותם מצומצמים לסיטואציה שבה אדם או בהמה (שיש לה בעלים) נתקלו בשוגג בחפץ שהונח ברשות הרבים וניזוקו על ידו.⁴⁶ ערוץ אחר שבאמצעותו יש מקום לחייב על נזקים עקיפים הוא 'דינא דגרמי', שנפסק להלכה בדברי הרמ"א (ח"מ שפ"ג, א) באופן הבא: "יש אומרים דבכל גרמא בנזקין, אם הוא דבר שכיח ורגיל, חייב לשלם משום קנס". לפי גישה זו יכולים חכמי הדור לחייב תשלום פיצויים על כל סוג של נזק עקיף שיהיה נפוץ ובעייתי בתקופתם. הרב אברהם כהנא-שפירא כתב שהנוהג לחייב בימינו על נזקי 'גרמא' מבוסס הן על פרשנות מרחיבה ל'דינא דגרמי', והן על כך שההלכה עצמה קבעה שעל חלק מנזקי גרמא אדם 'חייב בידי שמים' ועל כן יש לתת תוקף לתקנות וחוקים המרחיבים ומבססים חיוב זה.⁴⁷

גם כאשר אי אפשר לחייב את האדם בחיובי נזיקין, אפשר להטיל עליו מגבלות. גם נזקי 'גרמא' שאין חייבים עליהם, אסורים לכתחילה.⁴⁸ וכן מוטל על האדם לנהוג במידת חסידות, ולדאוג לכך שמעשיו לא יביאו לידי נזק. הגמרא מספרת על 'חסידים הראשונים' שהיו מצניעים את הקוצים ואת שברי הזכוכיות שלהם בעומק האדמה כדי שלא יינזקו בהם אחרים.⁴⁹ והשולחן ערוך פסק לאור זאת: "מדת חסידות הוא שיצניע אדם קוצו ושאר כל דבר המזיק במקום שלא יבא מהם תקלה".⁵⁰ מכאן אפשר לשאוב, למשל, בסיס לאיסורים על השלכת פסולת שעשויה לסכן בני אדם או בעלי חיים.

יחד עם זאת, גם חיוב בנזקי 'גרמא' או 'גרמי' מוגבל לסיטואציות שבהן ישנו ניזוק ברור שנפגע באופן מובהק ממעשיו של המזיק. על מנת לכלול מפגעים סביבתיים עקיפים או מצטברים שפוגעים באיכות החיים או מגבירים את הסיכון לחלות וכדומה, יש להתבסס על תחום אחר בדיני הנזיקין, הוא תחום נזקי שכנים, וכדלהלן.

42 אריאל אבן מעשה, שמים וארץ נשקו: הלכה, מוסר ואתיקה סביבתית, ראשית ו (תשפ"ב), עמ' 78-118.

43 כפי שהודה גם אבן מעשה שם.

44 כדין המשלח את הבעירה ביד פיקח.

45 כפי שכתבו הראשונים בהסבר פטור נעורת של פשתן.

46 ראו למשל בשו"ע חו"מ שצ"ד שפטר מאחריות את מי ששורר ופל לבור והבאיש את מימיו לאחר זמן, "שהרי נעשה כשאר תקלה שחשוב כבור, והמים חשובים ככלים, ובור פטור בנזקי כלים".

47 הרב אברהם כהנא-שפירא, מבט תורני על חוקי המדינה והתקנות תקנות בימינו, תחומין ג, עמ' 238-249. וראו: הרב ידידיה כהנא, חיוב נזיקין במעשה ובגרמא, אתר "ארץ חמדה" בכתובת: <https://www.erezhemdah.org/content.asp?lang=he&pageid=169>.

48 בבא בתרא כב ע"ב. וראו ביד רמ"ה בבא בתרא כו ע"א, אות קז: "אסיר למגרם מידי דאתי מיניה היזקא לאינשי, אי משום לפני עור לא תתן מכשול ואי משום ואהבת לרעך כמוך".

49 בבא קמא ל ע"א; רמב"ם נזקי ממון יג, כב.

50 שו"ע חו"מ תטו, ג.

נזקי שכנים

הפרק השני במסכת בבא בתרא מוקדש למגוון רחב של מטרידים שאותם אסור ליצור בסמוך לשטחו של אדם אחר או לשטחים ציבוריים:

לא יחפור אדם בור סמוך לבורו של חבירו... לא יפתח אדם חנות של נחתומין ושל צבעין תחת אוצרו של חבירו... מרחיקין את הנבילות ואת הקברות ואת הבורסקי מן העיר חמשים אמה.⁵¹

הפוסקים ביססו דינים אלו על שני סוגים של מקורות. סוג אחד הוא מקורות כלליים כגון "וְאֶהְבֶּתְ לְרַעַךְ כְּמוֹךְ",⁵² "דְרָכֶיךָ דְרָכֵי נְעָם",⁵³ או "וְחִי אֶחִיךָ עִמָּךְ".⁵⁴ הסוג השני הוא מקורות ספציפיים כגון הצייווי "וּשְׁפֹטְתָם צֶדֶק בֵּין אִישׁ וּבֵין אָחִיו וּבֵין גֵּרוֹ",⁵⁵ שעליו דרשו חז"ל שהוא מתייחס למשפט "בין בית לעלייה... בין תנור לכיריים",⁵⁶ ופירש רבנו חננאל שהכוונה היא לדיני ההרחקה בין שכנים. דוגמה נוספת היא הצייווי "וְלִפְנֵי עוֹר לֹא תִתֵּן מִכְשָׁל",⁵⁷ שממנו למד הרמ"ה הלכות אלו.⁵⁸

לאור זאת מסתבר כי דינים אלו לא מצומצמים לדוגמאות שנזכרו בדברי חכמים, אלא יש בהם כדי להתוות קריאת כיוון כפי שכתב הרא"ש: "בכל הזיקות שלא נתפרשו בתלמוד שיעור הרחקותיהן בכדי שלא יזיק",⁵⁹ והוסיף הרמ"א שקביעת השיעור תיעשה "לפי ראות הבקיאין".⁶⁰ על פי עיקרון זה כתב הבן איש חי: "אסור להשליך נבילה ברשות הרבים במבואות בתוך העיר, כגון תרנגולת או חתול שמתו, או דג סרוח וכיוצא, ומצוה על כל אדם שרואה נבילה מוסרחת ברחובות העיר שיתן לאחד שבר טרחו כדי שיוליכנה לחוץ העיר, והרי זה נקרא צרכי רבים... וכבר נודע גם כן מה שכתוב בזהר הקדוש על אותם השופכים מים סרוחים ומאוסים לפני פתח חצר שלהם, שהם מקוללים מפי המלאכים, זה הכלל כל דבר שהאדם קץ בו ומאסו בתוך ביתו, לא ישפכנו או יזרקנו לרשות הרבים".⁶¹ על בסיס מקורות אלו ואחרים קבע אברהם שיינפלד כי חוק הנזיקין הישראלי, האוסר על מעשה כשהוא "מסכן את החיים, הבטיחות, הבריאות, הרכוש או הנוחות של הציבור", הולם את רוח המשפט העברי.⁶²

דוגמה ספציפית שהתייחסו אליה פוסקי זמננו היא סוגיית העישון הפסיבי. הרב משה פיינשטיין כתב שאסור לאדם לעשן במקום שבו העשן מפריע לאחרים או מזיק להם, והדגיש כי גם אם אנשים רבים מעשנים יחד, וכל מעשן בפני עצמו לא היה מורגש אילו עישן לבדו, יש לרדוף את המעשנים כולם כמי שמזיקים בשותפות.⁶³ וכן כתב הרב אליעזר וולדנברג שהמעשן במקומות ציבוריים חייב להתרחק "בכדי שלא יזיק לפי ראות הבקיאין, או עד כדי שיעור שלא יגיע העשן אל האחרים",⁶⁴ והרב יהודה סילמן כתב שראוי שהממונה על מקום ציבורי "יעשה תקנות להגבלת העישון".⁶⁵

יחד עם זאת, גם סוג זה של הלכות מתייחד למצבים שבהם הנזק מגיע מן המפגע באופן

51 משנה בבא בתרא פרק ב.
 52 יד רמ"ה בבא בתרא כו ע"א.
 53 שו"ת הרא"ש כלל קח, סי' י.
 54 לבוש חו"מ רלא, כה; סמ"ע שם, ס"ק מג. דבריהם נאמרו ביחס לאיסור ספציפי של הפקעת שערים, אך הרב ליכטנשטיין למד מכך כי "כל העוסק באיזו פעולה שתהא, העלולה לערער סדרי חברה תקינה וצודקת, עובר על עשה 'וחי אחיך עמך'".
 55 דברים א, טז
 56 סנהדרין ז ע"ב.
 57 ויקרא יט, יד.
 58 יד רמ"ה שם.
 59 שו"ת הרא"ש כלל קח, סי' י.
 60 רמ"א חו"מ קנה, כ. נראה כי מקור דבריו בשו"ת הרשב"א (ח"ג, סי' קנו) ושו"ת הריב"ש (סי' קצו) שכתבו ששיעור הרחקת נזקים צריך להיקבע על פי בקיאים.
 61 בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת כי תצא.
 62 חוק לישראל – נזיקין, עמ' 189–190. על ההבחנות בין התפיסה המשפטית של התורה לזו הרווחת בעולם המודרני ראו: צבי אילני, שיקולי יעילות בטיפול במטרידים אקולוגיים בספרות ההלכה בהשוואה עם תיאוריות כלכליות מודרניות, שנתון המשפט העברי טז/יז (תש"ן–תשנ"א), עמ' 27–87. עוד על נזקי עשן לאור ההלכה ראו אצל: אורנה עידר-ליכטמן, אקולוגיה מתוך תיאולוגיה: הרחקת נזקים סביבתיים, דרישה 5, עמ' 69–86.
 63 אגרות משה חו"מ ח"ב, סי' יח.
 64 ציץ אליעזר חט"ז סי' לט.
 65 שו"ת דברי משפט ח"ח – מניעת עישון בבית כנסת או בישיבה. וראו: רפואה כהלכה ח"ג, שער א, סי' ב, סעיפים עד–טז; הרב יצחק בר זאב, ערכי סביבה ויהדות, עמ' 40–43.

מידי באופן יחסי, ולא כאשר מדובר בתהליכים המכרסמים באיכות החיים הציבורית על פני עשרות שנים. המונח ההלכתי הרלבנטי בהקשר זה הוא "גירי דיליה" (=חיציו שלו), דהיינו זיקה ישירה בין מעשי האדם לנזק הנגרם, שנדרשת כדי להגדיר את האדם כאחראי לנזק. הפוסקים, ראשונים ואחרונים, האריכו לדון בהגדרה המדויקת של הזיקה שיש בה כדי לחייב.⁶⁷ יש מביניהם שאסרו רק פעולות שעשויות לגרום נזק באופן מידי,⁶⁸ ויש שאסרו גם פעולות מתמשכות יותר ובלבד שהנזק קורה במקום שבו נוצר המפגע.⁶⁹ כאשר מדובר בנזק שייווצר בוודאות גבוהה, יש שהחמירו אף יותר, וכתבו כי "צריך להרחיק דברים הגורמים עיפוש וכתוצאה מכך מתהוים יתושים ופרעושים וכיוצא בזה".⁷⁰ וכן הורו שיש חובה להימנע מפעולות שעשויות להעביר נגיפים ולהפיץ מחלות.⁷¹ שורש לדבר אפשר למצוא כבר בדברי רבי יוסי המובאים בתוספתא: "מרחיקין את הדבורים מן העיר חמשים אמה כדי שלא ינטשו [יעקצו] את בני אדם".⁷² אולם ודאי שהגדרה זו אינה כוללת פליטת פחמן דו-חמצני המשפיעה על אפקט החממה ופעולות עקיפות נוספות ממין זה.

אמנם, הרב גדליה אהרן רבינוביץ הציע כי כאשר מדובר בנזק המגיע לציבור הרחב יש להחמיר בו מעבר לגדרי ההלכה הרגילים. זאת על בסיס דברי הראב"ן (ש"ת ראב"ן, סי' א) שכתב שעל "הזיקא דרבים" יש לחייב גם כאשר לא מדובר ב"גירי דיליה". ואף שהרשב"א (בבא בתרא כו ע"א ד"ה אמר) כתב שאין חילוק בין נזקי יחיד לנזקי רבים,⁷³ טען הרב רבינוביץ כי לפי שיטת החזון איש (בבא בתרא סי' יד, ס"ק יג), שכל דיני נזקי שכנים תלויים בשיקול הדעת, מסתבר כי יש להגביל את מעשיו של היחיד למען טובתם של הרבים.⁷⁴ כמו כן, גם אם אין הדבר מחויב מן הדין יש בו משום מידת חסידות.⁷⁵ מכך הסיק הרב רבינוביץ שיש להימנע מפיתוח טכנולוגיות העלולות בסבירות גבוהה לגרום עמן נזקים שיעלו על התועלת.⁷⁶ אך מדובר בעמדה חריגה באופן יחסי, וככלל קשה להכניס תחת גדר 'הלכות שכנים' פעולות שאינן פוגעות במישורין בשכנים עצמם.

בנוסף, אל מול האיסור הגורף להזיק ליחיד או לרבים עומד העיקרון המובא במסכת בבא קמא, המונה עשרה תנאים שהתנה יהושע עם ישראל כאשר הנחיל להם את הארץ.⁷⁷ תנאים אלו כוללים את ההיתר להוציא זבל לרשות הרבים,⁷⁸ להסתכן בחומרים המזוהמים את הסביבה⁷⁹ ולבצע פעולות נוספות שמזיקות את הרבים. הרמב"ן כותב שלתנאים אלו ודומיהם רומז הפסוק בספר יהושע, "וַיֵּשֶׁם לוֹ חֶק וּמִשְׁפָּט בְּשִׁבְעִים",⁸⁰ שאינו מתייחס לחקיקה של חוקים תורניים אלא ל"הנהגות ויישוב המדינות".⁸¹ דהיינו, חלק מהנהגת המדינה היא קביעת היתרים שונים לבני אדם לפעול באופן הפוגע במידת מה באחרים, שכן, כפי שכתב החזון

הרב גדליה אהרן רבינוביץ הציע כי כאשר מדובר בנזק המגיע לציבור הרחב יש להחמיר בו מעבר לגדרי ההלכה הרגילים

66 אף שנזקיו הבריאותיים של העישון מצטברים לאורך שנים רבות, העשן עצמו מגיע אל האדם הנפגע באופן ישר ומידי.

67 ראו למשל: פתחי חושן ח"ו, פרק יג, הע' ה.

68 תוספות בבא בתרא כב ע"ב.

69 רמב"ן בבא בתרא כב ע"ב ד"ה לימא.

70 פתחי חושן ח"ו, פרק יג, הע' ל, על פי החזון איש בבא בתרא סי' י, ס"ק א.

71 ראו למשל בספר חסידים (הוצאת מקיצי נרדמים) אות קסא: "לפני עור לא תתן מכשול", שלא ירחץ אדם שהוא מוכה שחין במים ואחר כך ירחץ אחר". וראו: הרב דוד שטרן, אדם המדביק: דין תשלומי נזיקין בחולה קורונה שהדביק, באתר "מרכז תורה ומדינה", בכתובת: <https://jdnngT/li.did/>; הרב ידידיה לוי, חיובי נזיקין בחולה קורונה שהדביק, באתר "פסקים", בכתובת: <https://www.psakim.org/Psakim/File/13416>.

72 תוספתא בבא בתרא פרק א, הלכה ז; שו"ע חו"מ קנה, כג. ראו בפירושו חזון יחזקאל על התוספתא (שם) שהאיסור אינו משום היזק אלא משום סכנה.

73 וכמותו כתבו הר"ן (שם ד"ה ה"מ) והנמוקי יוסף (בבא בתרא יג ע"א מדפי הר"ף ד"ה גמ' יוכנאה).

74 זאת על בסיס דברי הכחזרי (מאמר ג, אות יט): "ראוי ליחיד לסבול קשיים ואפילו מוות למען תועלת הכלל".

75 כפי שמבואר ברמב"ן (בבא בתרא כו ע"א ד"ה הא דאמרינו), וכעין זה בשו"ע חו"מ טו, ג (על פי הגמרא בבא קמא ל ע"א).

76 הרב גדליה אהרן רבינוביץ, בדין אחריות המדען לתוצאות מחקרו, הלכה ורפואה ד, עמ' רכ-רלא.

77 בבא קמא פ ע"ב.

78 תוספתא בבא מציעא פרק יא, הלכה ח.

79 תוספתא בבא מציעא פרק יא, הלכה לב.

80 יהושע כד, כה.

81 רמב"ן שמות טו, כה.

איש, "טבע העולם ששכנים נפגעים זה מזה".⁸² לאור זאת, כל עוד אדם פועל במסגרת חוקי המדינה, אי אפשר לקבוע שהוא עובר על האיסור להזיק.⁸³ ממילא, חובת האדם הפרטי לשמור על סביבתו קשורה קשר הדוק לתיקון תקנות הולמות מצד השלטונות כדלקמן.

בין אדם למרחב

עם הכניסה לארץ ישראל נבנה רובד חדש של קשר, לא רק הקשר הראשוני שבין האדם לאדמה, או הקשר המעשי שבין פרט לחברה, אלא זיקה עמוקה וייחודית בין העם לארצו.⁸⁴ הארץ אשר עיני ה' אלהיך בה הופכת לחלק מן הזהות הלאומית של עם ישראל, והוא נדרש להישמר פן תיטמא חלילה או תקיא אותו ממנה. גודלו הופך, במידה רבה מאוד, להיות תלוי בגודלה. גם אם קשה למצוא קטגוריות הלכתיות ברורות שאפשר ליישם אוטומטית על פעולות של פגיעה סביבתית (שאיננה מזיקה ישירות לבני אדם), קל למצוא דוגמאות ספציפיות של יישומים כאלו.⁸⁵ כך למשל הסביר הרמב"ם את חובת כיסוי הצואה במחנה, ואת איסור אכילת חזיר:

החזיר לח יותר ממה שראוי והפסולת שלו מרובה. התורה מואסת בו בעיקר בגלל

לכלוכו הרב והיותו ניזון מלכלוכים. יודע אתה כמה מונעת התורה ראיית זוהמה אפילו בבקעה, במחנה, כל שפן בתוך הערים. ולו היו נוטלים חזירים כמזון, היו השווקים, ואף הבתים, מלוכלכים יותר מבית הכסא כמו שאתה רואה את ארצות הפרנקים עכשיו.⁸⁶

ההסבר ה"מדעי" של הרמב"ם מוטל בספק גדול, ומבחינה מדעית קשה לקבלו כיום. אולם עצם העובדה שנימוקים הקשורים בזיהום מהווים במשנתו סיבה לאיסורי תורה היא משמעותית ביותר. התורה הטילה מגבלות על פעילות של אדם פרטי, ואסרה עליו לאכול ולגדל חזירים, והרמב"ם מניח שהסיבה לכך הייתה מחשבה על ניקיון הסביבה. כך גם הסביר הרלב"ג את איסור הלנת גוף המת: "ולא תטמא את אדמתך" – מפני העיפוש שיתחדש אז במקום שהוא אם תשאיר שם הנבלה".⁸⁷ בדומה לכך הסביר רש"י את הציווי להותיר מרווח פנוי סביב ערי הלוויים:

ומגרש – ריוח מקום חלק חוץ לעיר סביב להיות לנוי לעיר, ואין רשאים לבנות שם בית ולא לנטוע כרם ולא לזרוע זרעיה.⁸⁸

יצוין כי התורה הקפידה במיוחד על הדאגה האסתטית לערי הלוויים, ובטעם הדבר כתב ספר החינוך:

לפי שערי הלוויים היו נכונים לצרכי כל שאר השבטים. כי הוא השבט הנבחר לעבודת השם, ולכן היה בדין להיות אותן הערים אשר יד הכל שוה בהן ולב הכל עליהם, להיותן בתכלית היופי והחמדה.⁸⁹

דהיינו מוקדי הקדושה והפצת התורה צריכים להצטיין בניקיונם וכיופיים.⁹⁰ איסורים

הארץ אשר עיני ה'
אלהיך בה הופכת
לחלק מן הזהות
הלאומית של
עם ישראל, והוא
נדרש להישמר פן
תיטמא חלילה

82 חזון איש בבא בתרא סי' יד, ס"ק יד, ועי' בספר שיעורי אמת ליעקב - בבא בתרא, סי' י.

83 ערוך השולחן חו"מ תיז, י-יא.

84 ראו על כך במאמר של עינט קרמר, משבר האקלים הלכה למעשה: יש אקולוגיה יהודית, בתוך הבלוג 'על דעת הקהל', 13 ביולי 2022, בכתובת: <https://heb.hartman.org.il/ecology-jewish-theology-einat-kremer/> (להלן: 'קרמר, משבר האקלים').

85 ראו בהרחבה על חובת שמירת ניקיון המרחב אצל: הרב אברהם קורמן, עקרונות אקולוגיים בטעמי המצוות - חלק ב, שמעתי 60 (תש"מ), עמ' 51-56; הרב ארי אברהם סמג'ה, הליכות נקיון האדם וסביבתו, הסביבה בהלכה ובמחשבה א (תשס"ד), עמ' 44-77; הרב שמואל גרינוולד, הסדר והניקיון במקורות חז"ל, הסביבה בהלכה ובמחשבה ד (תשס"ח), עמ' 205-241; רקובר, איכות הסביבה, עמ' 54-64.

86 מורה נבוכים ג, מח.

87 רלב"ג דברים כא, כג.

88 רש"י במדבר לה, ב.

89 ספר החינוך מצווה שמב. וראו: האקולוגיה האנושית בעולם העתיק, עמ' 24-29.

90 הרב ישראל מאיר לאו, מעלת איכות הסביבה ביהדות, שערי צדק ו (תשס"ה), עמ' 185-193.

הנוגעים לשמירה על נוי העיר אינם ברי מחילה, והם עומדים בתוקפם גם מול רצון אנשי העיר ומנהיגיה,⁹¹ משום שהוא "הזיקא דכל מדינת ארץ ישראל אם יש בה עיירות שאינם נאותים, ולא כל כמיניה דהאי בעל העיר לגנות ולבזות המדינה".⁹²

בדברי חכמים אפשר למצוא תקנות נוספות שנועדו לשיפור פני המרחב הציבורי. דוגמה בולטת לכך היא האיסור על גידול בהמה דקה בארץ ישראל,⁹³ וכן החובה להרחיק אילנות מן העיר משום ש"אין זו תפארת ארץ ישראל".⁹⁴ בגמרא מסופר גם על רבי חנינא שהיה (על פי פירוש רש"י) "משוה ומתקן מכשולי העיר מחמת חיבת הארץ שהיתה חביבה עליו ומחזר שלא יצא שם רע על הדרכים".⁹⁵ אפשר לראות ביחס זה לארץ ישראל תופעה ייחודית הנובעת מקדושתה, או לחלופין תפיסה עקרונית על האופן שבו צריכה אומה לנהוג בחלקת האלהים שלה.

דוגמה נוספת היא התקנות שתיקנו חכמים ביחס לירושלים:

ואין מוציאין בה זיזין וגזוזטראות – מפני אהל הטומאה, ומשום דלא ליתזקו עולי רגלים. ואין עושין בה אשפתות – משום שקצים. ואין עושין בה כבשונות – משום קוטרא [עשן]. ואין עושין בה גנות ופרדסין – משום סירחא [סרחון].⁹⁶

התקנות העירוניות שתיקנו חכמים מגבילות הן את אפשרויות הבנייה הן את אפשרויות העיסוק, מתוך דאגה לניקיון ולבטיחות של העיר. בדורות הבאים יישמו חכמי ישראל את העיקרון הזה במגוון זמנים ומקומות. כך למשל, בקהילות פאדוואה ופוזנא ומנטובה הטילו מס קהילתי לצורך תשלום לעובדי תברואה; במכנאס החרימו בעלי חיים מזיקים (גם כשהבר לא היה הכרחי לפי דין התורה); בשכונת מאה שערים תיקנו שהרחובות צריכים להיות מרוצפים כדי למנוע חיידקים; במזכרת משה חייבו את התושבים לטפח את העצים הסמוכים לבתיהם; וכן הלאה.⁹⁷ עם זאת, כאשר ההגנה על איכות הסביבה עלולה לפגוע בצורה משמעותית בפרנסת אנשי העיר, נטו חכמים להעדיף את שיקולי הפרנסה.⁹⁸

עולה אם כן כי חכמי ישראל ופרנסיו הכירו הן ברוח דיני התורה, הן במגבלותיהם, ומשום כך לא היססו לתקן תקנות לפי צורך המקום והשעה למען שמירה על איכות הסביבה. ואף שנדמה לעיתים כאילו לפעולה של אדם פרטי יש משמעות שולית בלבד,⁹⁹ כבר לימדה אותה תינוקת את רבי יהושע שהיה מהלך בדרך כבושה באחד השדות: "ליסטים שכמותך כבשוה".¹⁰⁰ כמו כן עינינו הרואות שהתגייסות של פרטים רבים עשויה לחולל שינוי, כמו ביחס לפרחי הבר המוגנים שהשתנה מן הקצה אל הקצה בתוך שנים ספורות.¹⁰¹

חשוב להדגיש כי דינים ותקנות אלו מתייחסים לא רק להיבטים התועלתיים החומריים של המרחב הציבורי, אלו שנוגעים לבריאות הציבור והסרת מכשול, אלא גם להיבטים האסתטיים.¹⁰² כפי שכתב רש"י הירש: "חברה שאיננה חסה על היפה, גם האדם יגדל בה

91 רשב"א בבא בתרא כד ע"ב ד"ה הא.
 92 חתם סופר בבא בתרא כד ע"ב ד"ה ונותן.
 93 ראו: הרב צבי אידלס, איכות הסביבה, עמ' 13; רקובר, איכות הסביבה, נספח א.
 94 רש"י בבא בתרא כד ע"ב ד"ה לא חמימא.
 95 רש"י כתובות קיב ע"א ד"ה מתקן.
 96 בבא קמא פב ע"ב.
 97 יוסי כץ, איכות הסביבה בתקנות ירושלים הראשונות, על אתר ח-ט (תשס"א), עמ' 37-44; שלמה גליקסברג, איכות הסביבה בתקנות הקהילות, שיח שדה 7 (תשע"א), עמ' 15-42.
 98 ירון אונגר, הגנת הסביבה במקורות היהודיים, מרכז המחקר והמדע של הכנסת תש"ע, עמ' 2.9; הרב דוד אריאב, תן דעתך, ירושלים תשע"ח, עמ' 106-107 (להלן: תן דעתך). דבריהם מבוססים בין השאר על שו"ת מהרשד"ם חו"מ, סי' תסב ושו"ת מהרש"ך ח"ב, סי' צח.
 99 כפי שהסביר למשל בשו"ת רדב"ז (ח"ב, סי' תרלג) את ההימנעות מקיום תקנות שמירת הסביבה בירושלים: "שלא גזרו אלא בזמן שאפשר להתקיים אבל האינדא דרובה עכו"ם אי אפשר להתקיים גזרתם שאם לא יעשו ישראל יעשו העכו"ם ומה הועילו בתקנתם".
 100 איכה רבה פרשה א, פסוק יט; מסכת דרך ארץ רבה פרק ו. ראו בהרחבה על האיסור לעשות נזק מצטבר בספר תן דעתך, עמ' 117-124.
 101 בני פירסט, צמיחתה של תרבות ירוקה: מאבקים סביבתיים בישראל והשפעתם על המרחב, ירושלים 2014.
 102 כגון התקנה שלא לעשות תנורים בירושלים על מנת שלא ישחירו את חומתה (רש"י בבא קמא פב ע"א ד"ה קוטרא). על חשיבות הדאגה לנוי במרחב הציבורי ראו: הרב נפתלי בר אילן, משטר ומדינה בישראל על פי התורה, ח"ד, פרק נו, סעיף רפג; רקובר, איכות הסביבה, עמ' 101-103; יוסי כץ, שורשי נוי העיר בהלכה היהודית, אופקים בגאוגרפיה 102-101 (2022), עמ' 312-319.

פרא".¹⁰³ התרחקות מן ההיבטים האסתטיים של החיים היא אחד מנגעי הגלות,¹⁰⁴ וממילא גם הדאגה ליופי ולניקיון העיר נחלשה בחברה היהודית המסורתית עם השנים.¹⁰⁵ חלק מתהליך השיבה לארץ ישראל כולל את תיקון החוש האסתטי¹⁰⁶ ולקחת אחריות גם על נוייה ותפארתה של הארץ.¹⁰⁷

103 רש"ר הירש בראשית ב, ט. עוד על היחס למגורים במקום יפה ראו אצל: הרב מרדכי ברויאר, טכנולוגיה, אקולוגיה ומוסר היהדות, הגות - יהדות בחברת ימינו, עמ' 109-114.

104 עין איה שבת פרק ב, אות טז; הרב יחיאל יעקב ויינברג, לפרקים, עמ' 78. וראו: בין הזמנים: תרבות, בילוי ופנאי בהלכה ובמחשבה, עמ' 213-244.

105 בין השאר מתוך תפיסה עקרונית, שאותה ניסח הרמב"ן בחדושו (בבא בתרא כד ע"ב) בהתייחס לחובת הרחוקת אילנות מהעיר: "כיון שאמר עולא דמשום נויי העיר הוא פשיטא לי שאין תקנה זו אלא בא"י אבל בחוצה לארץ אין מן הדין שיעכב ולא תקנו בה כלום, הלואי שתינוול בפני יושביה". והוסיף על כך הבית יוסף (בדק הבית חו"מ, סי' קנה): "דאף בארץ ישראל אינו נוהג בזמן הזה, שהיא בידי גויים". ראו בהרחבה על סוגיה זו אצל: הרב יהודה שביב, הנוי והנוצח - פרק באקולוגיה יהודית, תחומין יב (תשנ"א), עמ' 472-479; Shlomo E. Glicksberg, Ecology; 479-472 in Jewish Law: Between the Universal and the Particularistic: The Trend of Delimiting "Environmental Laws" to the Land of Israel, Hebrew Union College Annual, Vol. 82-83 (2011-2012), pp. 249-268. וראו: שמואל חן, מדוע נעדרת אתיקה סביבתית מההגות הציונית הדתית, אקדמות יט (תשס"ז).

106 ראו: הרב יובל שלוו, וארשתין לי לעולם, עמ' 97-114.

107 הרב נחום סטפוסקי, חיוב שמירת ארץ ישראל יפה, הסביבה בהלכה ובמחשבה ד (תשס"ח), עמ' 170-175.

יסוד שלישי: פיקוח נפש וראיית הנולד

כי תבואו אל הארץ ונטעתם, אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל אף על פי שתמצאו אותה מליאה כל טוב, לא תאמרו נשב ולא נטע אלא הווי זהירין בנטיעות. כשם שנכנסתם ומצאתם נטיעות שנטעו אחרים אף אתם היו נוטעים לבניכם... אילולי שהקב"ה העלים מלבו של אדם את המיתה לא היה אדם בונה ולא נוטע שהיה אומר: 'למחר אני מת למה אני עומד ומתיגע לאחרים?'. לפיכך העלים הקדוש ברוך הוא מלבות של בני אדם את יום המיתה שיהא אדם בונה, זכה - יהיה לו, לא זכה - לאחרים

(מדרש תנחומא (ורשא) פרשת קדושים סימן ז - ח).

פתיחה

סוגיות רבות בתחום האקולוגיה לא נוגעות ליחיד המזיק במישרין את הרבים, אלא להתנהלות של הכלל כולו באופן שמסכן את המשך קיומו ושגשוגו בעתיד. בשפה המקצועית מוגדר "פיתוח בר-קיימא (Sustainable development)" כ"פיתוח העונה על צורכי ההווה מבלי להתפשר על יכולתם של דורות העתיד לענות על צורכיהם"¹⁰⁸. כך למשל פליטת גזי חממה היא פעולה שאי אפשר לראות בה פעולה ישירה של 'נזק', או אפילו נזק בגרמא, אך לפי הערכות רוב המומחים פליטת הגזים המצטברת של האנושות גורמת להתחממות גלובלית שעשויה לגרום אסונות טבע שיגבו חיים רבים. לא זו בלבד, אלא שישנם מצבים ישירים הרבה יותר, כמו זיהום מקורות המים, חלקיקי מיקרופלסטיק באוויר ובמקורות המים, שגורמים נזק ממשני גם בטווח הקרוב.

סכנות אקלים קשורות גם בתהליכים כלל-עולמיים. דוגמה לדבר היא האיום על מדינת ישראל כתוצאה מתהליכים סביבתיים. מדינת ישראל מקיימת את הגבול היבשתי היחיד עם אפריקה. אם התייבשות המשאבים תחולל תנועת הגירה המונית ובלתי מנוהלת - מדינת ישראל תהיה הראשונה שתישטף בגל הזה, והדבר מהווה איום אסטרטגי של ממש על קיומה.¹⁰⁹ יש הטוענים שהשיח היהודי על סוגיות הקיימות חייב להתבסס גם על סוגיות פיקוח הנפש, באותם תחומים שבהם ניתן לראות קשר ישיר בין התעלמות ממנו ובין סכנות ממשיות לחייהם של בני אדם.¹¹⁰

האם קיים, אפוא, חיוב הלכתי לדאוג לעתיד האנושות? והאם יש להתייחס למציאות שבה אסונות אקלימיים אורבים לפתחנו כאל מצב של פיקוח נפש?

אם התייבשות
המשאבים תחולל
תנועת הגירה המונית
ובלתי מנוהלת - מדינת
ישראל תהיה הראשונה
שתישטף בגל

108 מתוך דו"ח ועדת ברונטלנד (1987) שהניח את היסודות לעיסוק הבינלאומי בתחום.
109 ראו: יהודה טרואן, השפעתם של שינויי האקלים על הביטחון הלאומי: היערכות מערכות הביטחון בישראל ובמדינות נבחרות, מרכז המחקר והמידע של הכנסת, י' בתמוז תשפ"א, 20 ביוני 2021.
110 ראו: הרב יובל שרלו, ז' כבר סוגיית פיקוח נפש - משבר הקיימות וההלכה, ערוץ 7, 14.06.2022.

חובת שמירת הנפש

כתב הרמב"ם בהלכות רוצח ושמירת הנפש (יא, ד):

כל מכשול שיש בו סכנת נפשות מצות עשה להסירו ולהשמר ממנו ולהזהר בדבר יפה יפה שנאמר 'השמר לך ושמור נפשך', ואם לא הסיר, והניח המכשולות המביאין לידי סכנה, ביטל מצות עשה ועבר על לא תשים דמים.

שורש הציווי נמצא כבר בתורה (דברים כב, ח): "כִּי תִבְנֶה בַּיִת חֹדֶשׁ וְעָשִׂיתָ מַעְקָה לְגִגְךָ וְלֹא תִשֵּׂים דָּמַיִם בְּבֵיתְךָ כִּי יִפֹּל הַנֶּפֶל מִמֶּנּוּ"¹¹¹ וכן מצאנו בדברי הברייתא (מועד קטן ה ע"א) שבית הדין היה דואג להסיר סכנות מן המרחב הציבורי:

תניא: יוצאין לקוויץ את הדרכים, ולתקן את הרחובות ואת האסטרטאות, ולמוד את המקואות. וכל מקוה שאין בו ארבעים סאה מרגילין לתוכו ארבעים סאה. ומנין שאם לא יצאו ועשו כל אלו, שכל דמים שנשפכו שם מעלה עליהם הכתוב כאילו הם שפכום? – תלמוד לומר והיה עליך דמים.

ממקורות אלו עולה כי ישנה חובה לדאוג באופן אקטיבי להסרת מכשולים מן הציבור, קל וחומר שאסור ליצור כאלו. ואכן, ישנן הלכות רבות שמגבילות את הפעילות האנושית מתוך חשיבה על סכנות העלולות להיגרם ממנה בעקיפין. כך למשל אסרו חכמים למכור לחשודים על הרציחה מתכות שעלולות לשמש להכנת כלי נשק.¹¹² וכן אסרו לפדות שבויים יותר מכדי דמיהם כדי שלא לעודד את השוברים לחטוף שבויים נוספים.¹¹³ למותר לציין כי פעולות אלו אינן נכנסות תחת גררי 'אדם המזיק', ואף על פי כן נאסרו מתוך ראיית הנולד של הסכנות הכרוכות בהן.

אמנם כאשר מדובר בסכנה של אדם יחיד, ישנם גדרים מצומצמים יחסית להגדרת 'סכנה' שחובה לברוח ממנה, ויש מי שהתירו כניסה לסכנה כאשר היא איננה מיידית,¹¹⁴ אולם, כתבו הפוסקים, שבסכנה של רבים יש לחשוש גם כאשר מדובר בסיכוי נמוך ועקיף.¹¹⁵ משום כך הורו כל גדולי הרבנים שיש חובה גמורה להישמע להנחיות רפואיות הנוגעות למלחמה במגפות, גם כאשר אין חולה מסוים שעומד בפנינו.¹¹⁶ ואף שפעולתו של כל יחיד עשויה להתבטל ברוב ואין בה כשלעצמה סכנה ממשית, עליו לנהוג כאילו הציבור כולו עתיד לנהוג כמותו.¹¹⁷

האחריות למנוע סכנה עתידית היא חלק מחובה רחבה יותר לראות את הנולד ולהימנע מלאכול בהווה את המשאבים הדרושים לעתיד.¹¹⁸ הראשון שיישם את העיקרון הזה היה

ישנן הלכות רבות שמגבילות את הפעילות האנושית מתוך חשיבה על סכנות העלולות להיגרם ממנה בעקיפין

111 פרשייה זו נמצאת בין שתי פרשיות נוספות בעלות ערך אקולוגי: מצוות שילוח הקן (שבה נדון להלן), ואיסור כלאים. על פי פשט הפסוקים אפשר ששלוש המצוות מחייבות את האדם לחשוב לטווח רחוק: לא לקחת את האם על הבנים ולכלות את בשר הצייד; לבנות מעקה כדי למנוע סכנות עתידיות; ולא לזרוע תבואה בכרם "פן תקדש המלאה הרע אשר תזרע ותבואת הכרם" (דברים כב, ט) (ייתכן שפירוש המילה 'תקדש' על פי הפשט הוא 'תימאס ותתקלקל').

112 שו"ע יו"ד קנו, ה.

113 שו"ע יו"ד רנב, ד.

114 בנין ציון, סי' קלז, אך עי' אחיעזר ח"א, סי' כג וחזון איש אהלות סי' כב, ס"ק לב. גדרים אלו עמומים למדי והפוסקים נחלקו מהו היקפם, ראו: שמירת הנפש כהלכתה, פרק ו, סעיפים יא-יד.

115 הרב משה מרדכי פריבשטין, גדרי 'ספק פיקוח נפש' – חילול שבת לכל צרכי חולה מסוכן, אסיא גג-נד (תשנ"ד), עמ' 106-87.

116 ראו: הרב פנחס גולדשמידט, ונשמרתם מאד לנפשותיכם, אסיא קיז-קית, עמ' 153-168; הרב יוסף יונה, בגדרי חיוב שמירה מסכנה ודין פיקוח נפש, ירחון האוצר מז, עמ' רמז-רפז.

117 כך הוכיח הרב אשר וייס (אם מותר להימנע מחיסון ילדים, שיעור לפרשת ויחי תשפ"א, בכתובת: <https://did.li/16Drl>) מדין חובת ההשתתפות כל בני העיר בשמירת העיר ותיקון חומותיה המבואר בגמרא במסכת בבא בתרא (ח ע"א) ובשו"ע (חו"מ, סי' קסג), "דכשם שכל בני העיר צריכים להשתתף בהוצאות השמירה או בשמירה בפועל, אף שברור שאם אחד ישתמט מלשמור או לשלם לא תתמוטט החומה ולא יגבר האויב, מ"מ חובת השמירה מוטלת על כולם בשוה ואין האחד רשאי להשתמט ממנה, כך גם בנידין דידן, דכל דבר שהוא תיקון החברה וצורך הציבור כולם שותפין בו וכל אחד מהם צריך לתרום את חלקו בשוה".

118 הרב משה דוד טנדלר, בעיות בקדימה בהצלה: התקציב הציבורי ודיחוי נפש מפני נפש, כבוד הרב, עמ' 167-169: "זהו אחריות של חברה או מלכות או ממשלה לדאוג על העתיד הרחוק. בהגדרת חברה ומדינה שיש אחריות לדורות שעדיין לא נולדו, העתיד וההווה חד הוא". וראו: הרב פרוף' נריה גוטל, ממשפטי המלוכה – אחריות לאומית כשיקול פסיקה, פרק ד.

יוסף הצדיק, שדאג לכלכל בתבונה את השימוש בתבואה בשנות השובע על מנת שתספיק גם לשנות הרעב.¹¹⁹ בדומה לכך, טעם פשוט למצוות השמיטה הוא, כלשון הרמב"ם (מורה נבוכים ג, ט), "כדי שירבה יבול האדמה ותתחזק בהברתה".¹²⁰ דהיינו, האדם מצווה לראות את הנולד ולהימנע מניצול הרסני של משאבי הטבע. ומן הצד השני, ההלכה מעודדת פעולות שנחשבות "יישוב העולם" כגון: חפירת בורות מים,¹²¹ נטיעת אילנות¹²² ושאר מלאכות ואומנויות.¹²³ ממקורות אלו, ואחרים, הגיע הרב שמואל טוביה שטערן למסקנה כי אחת מחובותיה של מדינת ישראל היא "לעשות חוקים ומשפטים לשמור כל אוצרות הארץ כדי שכל יושבי הארץ יהנו מהם".¹²⁴

שומר פתאים ה'

מהסעיפים הקודמים עולה אפוא שהתורה דורשת מן האדם ומן החברה להתחשב בשנים הבאות, ואף בדורות הבאים, ולהימנע מגרימת סכנה לרבים. הקושי העיקרי שנותר הוא היכולת לקבוע גדרים ברורים לאיסור, ועד כמה מוטל על האדם לצמצם את פעילותו בעולם למען המטרות השונות של שמירת הקיימות.

ההלכה היהודית מכירה בלגיטימציה של דרכי התנהלות מקובלות, אף אם הן כרוכות במידה של סיכון, ומותר לאדם ללכת בהן. מול חובת שמירת הנפש עומד העיקרון שקבעו חז"ל: "שומר פתאים ה'". אלמלא כן היה איסור הלכתי מוחלט על אכילת מאכלים לא בריאים או נסיעה כלשהי ברכב משום חשש תאונות הדרכים. את ההיגיון העומד בבסיס העיקרון ביאר ר' אלחנן וסרמן בכך שההתנהגות הנורמטיבית, "מנהג דרך ארץ", נחשבת כדבר שאין אדם יכול להימנע ממנו, וממילא לא חלה עליו החובה להישמר מהשלכותיה "ואז נשמר מן השמים".¹²⁵ עם זאת, יש שכתבו שההיתר הוא דווקא כאשר בדרך הטבע מדובר בסיכון נמוך מאוד והחשש בעיקרו סגולי או רחוק במיוחד.¹²⁶ בנוסף, ההיתר נאמר דווקא כאשר "דשו בה רבים" באותה מציאות עצמה, ולא כאשר נוצרה מציאות חדשה של סכנה אקולוגית שלא הייתה קיימת בעבר.¹²⁷ כמו כן, הפוסקים קבעו סייגים רבים נוספים לשימוש בסכנה זו, אשר מקשים מאוד על יישומה בענייננו.¹²⁸

טיעון נוסף שיש מי שהעלו הוא שסכנות האקלים ודרכי ההתמודדות עמן אינן מוסכמות על כלל המומחים לדבר. אולם, ענייני הסביבה נוגעים גם בדיני פיקוח נפש ובחלק מהנושאים מדובר בסכנה הניתנת למדידה והוכחה. כלל ידוע הוא בהלכה שיש להחמיר אפילו בספק פיקוח נפש, ועל כן כאשר ישנם מומחים הסבורים שיש סכנה בדבר אנו מחללים את השבת כדי להימנע ממנו, גם אם יש מי שחולקים.¹²⁹ בנוסף, בעניינים הדורשים מומחיות מקצועית, ההלכה מורה ללכת אחר עמדת רוב מניין ובניין של המומחים, גם כאשר מדובר בסוגיות של הערכות עתידיות כגון הערכת הסיכון שבצורת בנייה מסוימת או הכרעה בדבר הדרך הטובה ביותר לגדל ילד.¹³⁰ ממילא, כאשר יש הסכמה רחבה בקרב המדענים

119 ראו: גרסטנפלד, איכות הסביבה, עמ' 55.
 120 וכעין זה כתב גם פילון האלכסנדרוני, על החוקים לפרטיהם, ח"ב, סעיף 97; שם, ח"ד, סעיף, 215. וראו: הרב יהודה שביב, השמיטה - היבט אקולוגי, שמעתין 117-118 (תשנ"ד), עמ' 93-99.
 121 ירושלמי בבא בתרא פ"ב ה"י.
 122 שם.
 123 סנהדרין כד ע"ב.
 124 חוקת עולם, ח"א, סעיף י. ראו גם אצל הרב נפתלי בר אילן, משטר ומדינה בישראל על פי התורה, ח"ד, פרק נו, סעיף רפו.
 125 קובץ שיעורים כתובות אות קלו. וכעין זה כתב גם הרב איסר יהודה אונטרמן, שבט מיהודה, עמ' נח.
 126 דברי מלכאל ח"א, א, ס' ע; צמח צדק אה"ע, ס' פט; משנה הלכות ח"ה, ס' רלד. עם זאת, יש מי שחלקו עליהם ומשום כך התירו את עישון הסיגריות, ראו: קובץ תשובות ח"א, ס' קיט; שמירת הנפש כהלכתה פרק ג.
 127 הרב פנחס גולדשמידט, ונשמרתם מאד לנפשותיכם, אסיא קיז-קיח, עמ' 153-168.
 128 ראו: אנציקלופדיה הלכתית רפואית ח"ו, ערך 'סכון עצמי', נספח - גדרי 'שומר פתאים ה' ו'דשו בה רבים', עמ' 762-767; הרב אליהו כהנא, בירור בסוגיית שומר פתאים ה', אור ישראל פ, עמ' ס-עג.
 129 ראו: שו"ע או"ח תריח, ד, משנה ברורה שם, ס"ק י.
 130 הרב עדו רכניץ, עדות מומחה בהלכה, שערי צדק יז (תשע"ז), עמ' 309-340. ראו: אנציקלופדיה הלכתית רפואית ח"ה, ערך 'נאמנות הרופא'. וראו את ההכרעה ללכת אחר עמדת רוב הרופאים ביחס לנגיף הקורונה אצל: הרב אשר וייס, ההסתמכות על דעת המדע והרפואה בהלכה, שיעור לפרשת וישב תשפ"א; הרב יגאל קמינצקי, החובה

יש לנהוג על פיה, ובסוגיות רבות הנוגעות לאקלים וקיימות זהו אכן המצב.¹³¹ עם זאת, יש לשקול את מידת הסכנה אל מול מידת הפגיעה באיכות החיים ובפיתוח הכלכלי, שגם היא עשויה להגיע לכדי סכנה. לאדם פרטי הותר לסכן את חייו לצורך פרנסתו. כך עולה מן הגמרא במסכת בבא מציעא שתיארה את המוטיבציה המניעה את הפועל: "מפני מה עלה זה בכבש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה? לא בשביל שברוך?"¹³² מתוך כך התיר הנודע ביהודה לצוד בעלי חיים גם כשהדבר כרוך בסיכון,¹³³ אך הדגיש כי ההיתר נאמר רק למי שזקוק לכך לצורך פרנסתו ולא למי שמסתכן לצורכי שעשוע.¹³⁴ ואכן, יש שכתבו שאסור לטייל במקומות שיש בהם סכנת נפשות ואפילו היא רחוקה,¹³⁵ וגם הפוסקים שהקלו בדבר התירו דווקא במקומות שבהם הסכנה איננה מוחשית.¹³⁶ לאור זאת היה מקום להגביל טיסות ופעולות דומות שנזקן רב לצורכי פרנסה בלבד. אך יש מקום לומר שהפעילות הכלכלית הכרוכה בענף תיירות משגשג מהווה גם היא צורך חברתי, כפי שכתב הרב אליעזר וולדנברג ביחס לשימוש במכונות שיש להתיר אותו על אף הסיכון הכרוך בו משום שהוא נחשב "צורך העולם והתקדמותו".¹³⁷ וכפי שמותר לציבור לצאת למלחמת הרשות מסיבות כלכליות, על אף הסיכון שבדבר, כך הוא רשאי לקבוע את גבולות המותר והאסור תוך איזון בין צורכי הסביבה לצורכי המשק.¹³⁸ סוגיית האיזון בין צמיחה לאקולוגיה מורכבת ושנויה במחלוקת.¹³⁹ משום כך, אף שרוח ההלכה מחייבת את החברה ומנהיגיה למנוע סכנות עתידיות, קשה לקבוע את האופן המדויק שבו יש לעשות זאת.¹⁴⁰

כפי שמותר לציבור לצאת למלחמת הרשות, כך הוא רשאי לקבוע את האיזון בין צורכי הסביבה לצורכי המשק

- להתחסן נגד וירוס הקורונה, בכתובת: <https://did.li/7xhx5>.
- 131 כאשר המחלוקת קרובה להיות שקולה, או כאשר ישנה עמדה משמעותית הסבורה שהפעולה שעליה ממליצים רוב המדענים עשויה דווקא להזיק, קשה יותר להכריע כיצד לנהוג. ראו: תן דעתך, עמ' 113-114.
- 132 בבא מציעא קיב ע"א. ראו בהרחבה אצל: הרב אברהם וינרוט, הסתכנות בשביל פרנסה, סיני קמ"ד(א), עמ' כו-מ.
- 133 הרב משה פיינשטיין (אגרות משה חו"מ ח"א, סי' קד) כתב שמותר גם לקיים פעילויות שמסכנות אחרים כל עוד הדבר נעשה בהסכמתם, ראו במאמרו של הרב שלמה אישון, שיקולים כלכליים בנטילת סיכונים לשם חזרה לשגרה, מכת מדינה - הלכות מדינה במשבר הקורונה, עמ' 225-250, ובפרט בעמ' 244.
- 134 נודע ביהודה תניינא יו"ד, סי' י. וראו כעין זה, לעניין שיט בים, בקרן אורה מועד קטן יד ע"א ובשו"ת שם אריה יו"ד, סי' כז.
- 135 ציץ אליעזר ח"י, סי' כה, פרק כג; אגרות הראי"ה ח"ג, אגרת תתנב (אמנם דבריו נאמרו כהמלצה ולא כחיוב גמור). ועי' בספר 'ברית סטרילית' שהוכיח משו"ת אגרות משה ח"ב או"ח, סי' נט שדעתו להתיר, אולם הדבר אינו ברור משום שדבריו נאמרו ביחס להליכה בדרך רגילה שיש בה סכנה מועטת בלבד.
- 136 ציץ אליעזר חט"ו, סי' לז. בדבריו חילק בין הסכנה הכרוכה בציד לזו הכרוכה בהפלגה בים, וצ"ע מדבריו בתשובה הנזכרת בהערה הקודמת.
- 137 ציץ אליעזר חט"ו, סי' לז.
- 138 כך הסיק בשו"ת שם אריה יו"ד, סי' כז, אולם הראי"ה קוק (משפט כהן, סי' קמ"ד) כתב שמלחמת הרשות היא דין ייחודי, ראו במאמרו של הרב שלמה אישון הנ"ל.
- 139 ראו למשל: Clément Evroux, Stefano Spinaci and Agnieszka Widuto, From Growth To 'Beyond Growth': Concepts, May 2023 And Challenges, European Parliamentary Research.
- 140 ראו: הרב איתמר ורהפטיג, מניעת תאונות דרכים, שערי צדק י (תשס"ט), עמ' 72-79.

יסוד רביעי: איפוק וריסון בחברת שפע

בהקשר האקולוגי יש לדבר לא רק על מאזן בין האדם ובין הטבע החיצוני ומאזן בין צרכי יחיד או ההווה לבין צרכי החברה והעתיד, אלא גם על מאזן נפשי בין דרישות האדם לחובתו. מוסר היהדות עומד איתן על בסיס של ריסון, הסתפקות והתאפקות. ביסודה של כל גישה לבעיית האקולוגיה מוכרחים להיות צמצום התאוה, רגישות לצרכי אחרים. פתרון בעיית הטבע והחברה כרוך בטיפול בבעיית האדם כולה

(הרב אהרן ליכטנשטיין).¹⁴¹

כאשר נתור אחר מקור המקורות לבעיות הרס האקולוגיה, נגלה שהוא טמון בעיקר באנוכיותם של בני אדם. כל אדם ואדם מנסה להגדיל את אזור השליטה שלו, ובהכרח האזורים המתפשטים יוצרים מחסור ומתנגשים. כל עוד נשארת בעינה האוריינטציה הבסיסית הזאת, אין מנוס משואה אקולוגית סופית. הפתרון היחיד לבעיית האקולוגיה הוא עיצוב מחדש של הנפש

(הרב פרופ' יהודה לוי).¹⁴²

הצמיחה בהיקף התעשיות השונות, על נזקי האקלים הכרוכים בהן, הולכת יד ביד עם הגידול בהיקף הצריכה. מלבד הגידול באוכלוסייה עצמה, ובאפשרויות הטכנולוגיות שנפתחו בפני המין האנושי, גדל בשיעור ניכר גם היקף המזון, הביגוד ושאר המוצרים שאדם ממוצע צורך בימי חייו. גידול זה נוגע ביסודות הנפשיים העמוקים של חוויית הקיום האנושי, ותיקון עמוק בדרכה של תורה צריך לנגוע גם ביסודות אלו.¹⁴³

ספר דברים שנכתב ערב הכניסה לארץ שב ומזהיר את בני ישראל מן הסכנה הכרוכה בעקביה של חברת שפע: "פֶּן תֹּאכַל וְשָׂבַעְתָּ וּבָתִּים טֹבִים תִּבְנֶה וּשְׂבָתָה, וּבִקְרָךְ וּצְאֲנָךְ יִרְבֶּיךָ וְכֶסֶף וְזָהָב יִרְבֶּה לְךָ וְכָל אֲשֶׁר לְךָ יִרְבֶּה, וְרָם לְבָבְךָ וְשָׁכַחְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ";¹⁴⁴ "וַיִּשְׁמַן יִשְׂרָאֵל וַיִּבְעַט שְׂמֵנָה עֲבִית כְּשֵׂית".¹⁴⁵ השפע החומרי, ובפרט ההתמכרות לתרבות צרכנית חסרת גבולות, גובים מחירים רוחניים ונפשיים רבים. האדם מתרגל למצוא את סיפוקו בחפצים שאותם הוא רוכש וצורך, וככל שהוא צורך יותר כך גוברת בו תחושת המחסור ועולה הסיכון של פזרנות ללא גבולות, התמכרויות ודיכאון.¹⁴⁶

התורה וחכמיה עמלו הרבה למתן את התאוה האנושית לצבור רכוש לשם הרכוש, והזהירו כי "אֵהָב כֶּסֶף לֹא יִשְׂפַע כֶּסֶף".¹⁴⁷ השפע החומרי הוא בעל ערך חיובי לא כאשר הוא נצבר

141 הרב אהרן ליכטנשטיין, האדם והטבע – הפן החברתי, הגות – יהדות בחברת ימינו, עמ' 101-108. במקום אחר (באור פניך יהלכון, עמ' 21) ציין בנוגע לציורי "לעבדה ולשמרה": "צו השמירה מתייחס גם לעולם הטבע, ויש כאן בסיס מסוים לחובת הדאגה האקולוגית, אבל במידה רבה נוגע עניין זה לאדם עצמו. יש לשמור על האופי האנושי עצמו ועל כל הקשור אליו". ראו דברים דומים אצל ג'רמי בנשטיין, שאלות סביבתיות, תשובות יהודיות, דעת 6 (תש"ס): "הדרך היחידה להתמודד עם אתוס הצרכנות – שהוא הוא הכוח המניע מאחורי צמיחה תעשייתית מתמדת שצורכת יותר ויותר משאבים, ופולטת יותר ויותר זיהומים-היא בכלים ערכיים ורוחניים".

142 הרב פרופ' יהודה לוי, מול אתגרי התקופה, עמ' 165-166.

143 ראו את דברי הרב יוסי פרומן (מובא אצל קרמר, משבר האקלים): "המאבק שלנו הוא לא רק על העולם, אלא גם על הנפש של העולם. אנחנו נאבקים על הנפש שלנו. אנחנו נאבקים על כך שנפסיק להיות אנשים אנוכיים, שנפסיק להיות אנשים וצלנים, שנפסיק להיות חיים כאילו העולם כולו הוא רק במה לסיפוק הצרכים שלנו. שנתחיל להיות חיים נכונים יותר, חיים קשובים, חיים אכפתיים, חיים של נתינה".

144 דברים ח, יב-יד.

145 דברים לב, טו.

146 ראו בספרם של הרב אמנון דוקוב והרב הלל נגן, לברכה ולא לקללה, עמ' 65-74 (להלן: לברכה ולא לקללה).

147 ראו: גרסטנפלד, איכות הסביבה, עמ' 83-87.

ומעלה ריקבון אלא כאשר הוא מנוקז למטרות חיוביות, כפי שניסח רש"ר הירש: אין ערך מוסרי לרכוש, אלא אם כן הוא קודש לבית ולחברה, חובה על האדם לרכוש נכסים כדי לבנות בית ולקדם את החברה; ואל יבנה בית ויתמוך בחברה – כדי להרבות נכסים ועושר.¹⁴⁸

התבטאות חריפה יותר אפשר למצוא בספר יש נוחלין לרבי אברהם הורוויץ (אבי השל"ה): הממון פקדון הוא אצלנו, ואין לנו רשות להשתמש בו אלא ההכרחיות בלבד. כל מי שמוציא ממון יתר מכדי הצורך הרי הוא כמי ששולח יד בפקדון.¹⁴⁹

על רקע זה אפשר להבין מצוות כגון שמיטה ויובל והלכות עבדים, שפוגעות ביכולת לצבור רכוש ואף מערערות את עצם מושג הבעלות של אדם על קרקע או על אדם אחר.

תחום מרכזי שבו ביקשה התורה להגביל את תאוותיו ורצונותיו של האדם הוא תחום האכילה. פרשת בראשית מתארת את ההתמודדות עם איסור האכילה של פרי עץ הדעת אשר "תִּאָוֶה הוּא לְעֵינַיִם", ובמהלך ההליכה במדבר אפשר לראות כיצד בני ישראל מתמודדים עם רצונות המתוארים כשלייליים בתחום זה, "וְהָאִסְפָּסְפָּ אֲשֶׁר בְּקִרְבּוֹ הַתְּאֵוֹ תִּאָוֶה".¹⁵⁰ התורה מתארת כיצד הקב"ה מתווה להם גבולות והגבלות, "לְקַטּוּ מִמֶּנּוּ אִישׁ לְפִי אֶכְלוּ עֵמֶר לְגִלְגֵּלֹת",¹⁵¹ וחכמים ניסחו את התהליך החינוכי שעברו באופן הבא: "בתחלה היו ישראל דומין כתרנגולים שמנקרין באשפה, עד שבא משה וקבע להם זמן סעודה".¹⁵² דוגמה לחומרה שבה רואה התורה את ההתמכרות לאכילה ושתייה ללא גבולות היא פרשת בן סורר ומורה: "בְּנֵנוּ זֶה... זֹלֵל וְסָבֵא".¹⁵³

לאורך הדורות ניסחו חכמים הנחיות רבות הקוראות לאיפוק ולצמצום בתחום האכילה: "כך דרכה של תורה – פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה",¹⁵⁴ "לעולם יאכל אדם וישתה – פחות ממה שיש לו",¹⁵⁵ ועוד.¹⁵⁶ ואף שלא שללו כליל את ההתענגות על חיי החומר בעולם הזה, ביקשו לעצב אישיות שאיננה מתמכרת להנאות אלא עושה בהן שימוש מושכל ומצומצם המנותב לעבודת ה'.¹⁵⁷ גישה דומה יש לתורה בנושא המורכב יותר של היחס למיניות.¹⁵⁸ כך שניתן לומר שהקריאה לאיפוק ולצמצום מאפיינת את היחס הבסיסי שהתורה דורשת מן האדם בבואו ליהנות מעולמו של הקדוש ברוך הוא, ויחס כזה מהווה מענה עמוק לחלק ניכר מן האתגרים האקולוגיים. המופע המפורט והמפורש של דרישה זו, כאיסור על בזבזנות והרס משאבים בקלות דעת, הינו איסור 'בל תשחית' שבו נדון בפרק הבא.

148 רש"ר הירש בראשית א, כח.
 149 יש נוחלין פרק יד (אזהרת אכילה), עמ' סה-סו. וראו באריכות אצל הרב יואל שוורץ, אסופת מאמרים והלכות בענייני שמירת איכות הסביבה, משמעות איסור בל תשחית.
 150 במדבר יא, ד.
 151 שמות טז, טז.
 152 יומא עה ע"ב.
 153 גורם זה מופיע גם בדברי ישעיהו (כב, יג) בבואו לתאר את התעלמות העם מאזהרות הנביא: "והנה ששון ושמחה הרג בקר ושחט צאן אכל בשר ושתות יין אכול ושתו כי מחר נמות".
 154 אבות ו, ד.
 155 חולין פד ע"ב.
 156 מסכתות קטנות מסכת אבות דרבי נתן נוסחא א פרק כו: "האוכל וכו' אכלין שאינם עולים על גופו עובר משום ג' לאוין שביזה את עצמו וביזה את האוכלין ומברך ברכה שאינה כתיקונה".
 157 ראו בהרחבה בספרי 'בין הזמנים'.
 158 ראו: לברכה ולא לקללה, עמ' 249-270.

בל תשחית

האיסור וטעמו

ההגבלה המפורשת ביותר על התנהלות האדם ביחס למשאבי הטבע נמצאת באיסור 'בל תשחית', המובא בתורה כחלק ממכלול דינים שנאמרו למי שיוצאים למלחמה (דברים כ, יט-ס):

כִּי תִצְוֶה אֶל עֵיר יְמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עֲלֶיהָ לְתַפְשָׁהּ לֹא תִשְׁחִית אֶת עֵצָהּ לְנֹדֶחַ עָלֶיהָ גֵרָזִן כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכַל וְאֵתוֹ לֹא תִכְרֹת כִּי הָאָדָם עֵץ הַשָּׂדֶה לְבָא מִפְּנֵיךָ בַּמִּצּוֹר: רַק עֵץ אֲשֶׁר תִּדְעַה כִּי לֹא עֵץ מֵאֲכָל הוּא אֵתוֹ תִשְׁחִית וְכָרַת וּבְנִית מִצּוֹר עַל הָעֵיר אֲשֶׁר הוּא עֹשֶׂה עִמָּךְ מִלְחָמָה עַד רְדָתָה.¹⁵⁹

דברי המפרשים אפשר למצוא ארבעה כיוונים שונים בהבנת טעם האיסור, ההולמים את יסודות הקיימות היהודית שאותם סקרנו לאורך הדיון.

קריאה ראשונה: ראיית הנולד וחסכנות אישית

רשב"ם בפירושו לתורה הבין את המילים "כי ממנו תאכל" כהסבר של טעם האיסור: כי ממנו תאכל – שהרי צריכים לך למאכל לאחר שתתפוש העיר ותהיה שלך.

גישה דומה עולה גם מדברי הרמב"ן, שאף הוא נתן משקל משמעותי למילים הללו בפסוק. בהשגות על ספר המצוות של הרמב"ם, מצוות העשה השישית שאותה 'שכח' הרמב"ם לדעת הרמב"ן היא המצווה "כשנצור על עיר, לאכול מן האילנות שבגבולה כל ימי המצור".¹⁶⁰ הרמב"ן ממשיך ומסייג את דין 'בל תשחית' בצורה משמעותית:

ודע כי זו המצוה בעשה ולא תעשה שלה כשנצור על עיר להלחם עליה לתפשה שנצטוינו לחמול עליה כאשר נחמול על שלנו אולי נכבוש אותה, אבל בצאתנו אל ארץ אויב נשחית ונחבל כל עץ טוב.

את סיבת ההבחנה בין עיר שבכוונתנו לתופסה לבין עיר הנמצאת בארץ אויב אפשר ללמוד מדברי הרמב"ן בפירושו לתורה:

הזהירה תורה לא תשחית את עצה לכרות אותם דרך השחתה שלא לצורך המצור, כמנהג המחנות. והטעם, כי הנלחמים משחיתים בעיר וסביב הארץ אולי יוכלו לה, ואתם לא תעשו כן להשחיתה, כי תבטחו בשם שיתן אותה בידכם. כי האדם עץ השדה הוא, ממנו תאכל ותחיה, ובו תבוא העיר מפניך במצור, לומר אתה תחיה ממנו אחרי שתכבוש העיר, וגם בהיותך במחנה לבא מפניך במצור תעשה כן.¹⁶¹

פעולת ההשחתה, כך לפי הרמב"ן, היא פעולה של ייאוש. היא מעשה של מי שרואה לנגד עיניו רק את הכאן והעכשיו ולא לוקח בחשבון את הימים שאחרי המלחמה. התורה ציוותה אותנו לבטוח בה' ולהאמין שהעיר תילכד בידינו, ומתוך כך לכלכל בתבונה את השימוש במשאביה. לא להשחית את העתיד בפזיזות ובקלות ראש למען גחמה רגעית של ההווה. לפי קריאה זו, הציויי איננו דורש מן האדם לחרוג מן האינטרסים האישיים הצרים שלו

פעולת ההשחתה היא מעשה של מי שרואה לנגד עיניו רק את הכאן והעכשיו ולא לוקח בחשבון את הימים שאחרי המלחמה

159 בפסוקים אלו רב הנסתר על הגלוי. הן במישור המילולי, בפרט במילים הסתומות "כי האדם עץ השדה וכו'"; הן במישור העקרוני, דהיינו טעם האיסור ואופיו; הן במישור הפרקטי הנוגע להיקף האיסור וגדריו. לסקירת הפרושים השונים של הפרשייה ראו: נפתלי טוקר, כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור, שמעתין 133-134 (תשנ"ח), עמ' 34-50.

160 רוב הראשונים לא מנו מצווה זו כמצוות עשה, ראו: באור הגר"י פערלא לספר המצוות לרס"ג, עשה צה.

161 רמב"ן דברים כ, יט.

עצמו. יש בו רק דרישה בסיסית יותר, אך חיונית בתחום האקלים, לחרוג מן ההווה ולראות את הנולד.

קריאה שנייה / לראות את הזולת

רבנו יונה גירונדי המשיך את הקו שנקט בן דודו, הרמב"ן, אך הרחיב אותו מעט יותר: הוזהרנו בזה שלא לחרות כל עץ מאכל, גם לבנות לו מצוד, כל זמן שימצא מאילני סרק די ספוקו. וכן הוזהרנו בזה שלא לפזר ממון לריק אפילו שוה פרוטה... ואמרו רבותינו זכרונם לברכה (יבמות מד א): לא ישפוך אדם מי בורו ואחרים צריכים לו.¹⁶²

רבנו יונה מסכים עם הרמב"ן שיסוד האיסור הוא בזבנות וכילוי משאבים לריק, אך הוא נוגע לא רק לעתידו של האדם המבזבז עצמו אלא לזה של חבריו. רבנו יונה קושר את האיסור להנחיה שנוכרה בגמרא, "לא ישפוך אדם מי בורו וכו'". בשו"ת התשב"ץ (ח"ד טור א, סי' כז) מבואר שהנחיה זו מבוססת על העיקרון "כופין על מידת סדום", שעניינו הוא החיוב להיטיב עם הזולת כשהאדם עצמו אינו מפסיד מכך. החידוש שבדבר הוא שלמרות שאין אדם מסוים העומד לפנינו ומבקש לעשות שימוש במי הבור או בפירות העץ, יש להתחשב באפשרות שיהיה אדם כזה בעתיד, ומתוך כך לאסור פעולות שיפגעו בחפץ. ואכן, הראשונים והפוסקים נחלקו אם במצב כזה אפשר לכפות את האדם לא לשפוך את מי בורו.¹⁶³

על אף ההבדלים בין דברי הרמב"ן לדברי רבנו יונה, רב המשותף ביניהם, כפי שעולה מדברי פרופ' יעקב בזק:

הוונדליסט רואה לפניו את הצורך המידי לפורקן יצר ההרס שלו באותה עת, ואינו שוקל כלל את העובדה כי אפשר שהוא עצמו יהיה זקוק כעבור שעה לאותו מכשיר טלפון צבורי שאותו הוא משחית עתה בקלות ראש. כל שכן שאינו שת לבו לנזק הכבד שהוא גורם לזולת למען הרגשת ההנאה החולפת של חיתוך צמיגי מכוניות.¹⁶⁴

למרות שאין אדם מסוים המבקש לעשות שימוש במי הבור או בפירות העץ, יש להתחשב באפשרות שיהיה אדם כזה בעתיד

קריאה שלישית / מגבלות הכוח

רש"ר הירש, בהתאם לגישה העקרונית שניסח ב'אגרות צפון', מסביר את איסור 'בל תשחית' כהגבלה לכוחו של האדם ביחס לבריאה:

האיסור להשחית אילנות שלא לצורך בעת מצור נאמר רק דרך דוגמה, ו'בל תשחית' אוסר להרוס שום חפץ שלא לצורך. נמצא ש'לא - תשחית' האמור כאן הוא אזהרה מקיפה לאדם: אל ינצל לרעה את מעמדו בעולם כדי להשחית דברים מתוך מצב רוח, תאוה או אפילו רק מתוך חוסר מחשבה. ה' שת את עולמו לרגלי האדם כדי שישתמש בו בחכמה, ורק לצורך זה נתן לו רשות "לכבוש" את הארץ ו"לרדות" בה.¹⁶⁵

הרב הירש טוען שהאיסור משקף הגבלה משפטית של הסמכות והרשות שניתנו לאדם על הבריות.¹⁶⁶ כל פגיעה בעולם דורשת סיבה והצדקה וחייבת להיעשות בחכמה ומתוך שיקול דעת, אחרת יש בה משום מעילה והפרת אמונים ואפילו מעין עבודה זרה, כפי שהסביר

162 ספר שערי תשובה לרבנו יונה שער ג אות פב.

163 ראו: אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'כופים על מדת סדום', הע' 74-80; עץ השדה פרק יג, סעיף טז.

164 פרופ' יעקב בזק, מעשי וונדליזם ואיסור בל תשחית, תחומין א (תש"ם), עמ' 329-339.

165 רש"ר הירש דברים כ, כ.

166 דייוויד ווגל הבין שכך היא גם דעת רש"י (דברים כ, יט), ראו: Vogel, David. "How Green Is Judaism? Exploring Jewish Environmental Ethics." Business Ethics Quarterly, vol. 11, no. 2, 2001, pp. 349-363. אולם נדמה שדברי רש"י טובלים פרשנויות נוספות.

בהרחבה במקום אחר:

'בל תשחית' היא הקריאה הראשונה והכללית ביותר המגיעה לאזנך מפי הגבורה, שעה שהנך רואה את עצמך אדון על הארץ ומלואה... איש אינו קרוב יותר לעבודה זרה ממי שמסוגל להתעלם מהיות היקום יציר הבורא וקניינו ולהתיימר לעשות בו כבתוך שלו.¹⁶⁷

רוח הדברים נמצאת גם בהסבר התמציתי של רבנו מיוחס על אתר: "למדנו שחס המקום על עולמו".¹⁶⁸

קריאה רביעית / תיקון המידות

המכנה המשותף של המקורות שראינו עד כה הוא ההתמקדות בנזק המעשי של פעולת ההשחתה, הן לעתידו של המשחית הן לעתידם של חבריו או לשאר בריות העולם.¹⁶⁹ אולם בספר החינוך נמצאת גישה שונה באופן מהותי:

שורש המצוה ידוע, שהוא כדי ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת ולהדבק בו, ומתוך כך תדבק בנו הטובה ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה, וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה אוהבים שלום ושמחים בטוב הבריות ומקרבים אותן לתורה, ולא יאבדו אפילו גרגר של חרדל בעולם, ויצר עליהם בכל אבדון והשחתה שיראו, ואם יוכלו להציל יצילו כל דבר מהשחית בכל כחם, ולא כן הרשעים אחיהם של מזיקין שמחים בהשחתת עולם.¹⁷⁰

מידת ההשחתה היא מידת הרשעים, לעומת דרך החסידים שהיא לאהוב את הטוב והתועלת. לפי ספר החינוך מטרת האיסור איננה מניעת נזק זה או אחר, אלא כינון של תודעה ויחס נפשי של צער על כל השחתה ואובדן.¹⁷¹ רבי משה קורדוברו תיאר את היחס הזה כיחס של רחמים:

צריך להיות רחמיו פרושים על כל הנבראים, לא יבזם ולא יאבדם. שהרי החכמה העליונה היא פרושה על כל הנבראים דומם, וצומח, וחי, ומדבר, ומטעם זה הוזהרנו מבזוי אוכלים, ועל דרך זה ראוי שכמו שהחכמה העליונה אינה מבזה שום נמצא, כן יהיו רחמי האדם על כל מעשיו יתברך... ועל דרך זה לא יבזה שום נמצא מן הנמצאים שכולם בחכמה, ולא יעקור הצומח אלא לצורך ולא ימית הבעל חי אלא לצורך ויברור להם מיתה יפה בסכין בדוקה לרחם כל מה שאפשר. זה הכלל: החמלה על כל הנמצאים שלא לחבלם תלויה בחכמה זולתי להעלותם ממעלה אל מעלה מצומח לחי מחי למדבר שאז מותר לעקור הצמח ולהמית החי לחוב על מנת לזכות.¹⁷²

בדומה לספר החינוך גם הרמ"ק מסיט את הדיון מן התועלת האנושית אל היחס כלפי העולם והבריות שבו, ובדבריו מפורש אף יותר שאיסור ההשחתה משקף דרישה לרחמים ולכבוד כלפי כל נמצא. סיכום תמציתי של הגישות נמצא בפירושו של שד"ל על אתר:

דון יצחק ור"ע ספורנו ובעל מנחה בלולה פירשו כי ממנו תאכל כשתלכו העיר, לכך לא טוב לך להשחיתו. ולדעתי לא לכך ניתנה תורה, כדי ללמד לבני אדם לעשות חשבונות להנאת עצמם, אבל בהפך לכך ניתנה, לחזק בלבותינו החמלה והחנינה המתנגדות לתועלתנו. גם פילון¹⁷³ וגם יוסף פלאוויוס פירשו המצוה הזאת

167 חורב פרק נו, עמ' 261-262.

168 רבנו מיוחס דברים כ, יט.

169 כך עולה גם מדברי האבן עזרא (דברים כ, יט): "לא תשחית עץ פרי שהוא חיים לבן אדם".

170 ספר החינוך פרשת שופטים מצווה תקכט.

171 נדמה שרוח הדברים קרובה לדברי רש"י סוכה כט ע"א: "ועל קוצצי אילנות טובות - ואפילו הן שלהן, שמשחיתין הן, ונראין כבועטין בהקב"ה ובברכתו שמשפיע טובו".

172 תומר דבורה פרק ג; רקובר, איכות הסביבה, עמ' 24 קישר את דברי הרמ"ק למקומות אחרים בכתביו שבהם כתב על ההשגחה על כלל הבריאה.

173 פילון, על המדות הטובות, סעיף 150: "כסבור שאיוולת היא להטיל את הזעם שנגד בני אדם על חפצים החפים מכל פשע".

מצד החמלה והרחמים והרחקת האכזריות. ואשר אני אחזה לי הוא כי עיקר המצוה הוא שלא יכרות העץ אחר שאכל מפירותיו, וזה אמנם כדי להרחיק את האדם ממתן כפוי טובה, ולהרגילו שיאהב את המיטיב לו, ולא ישליכנו אחר גזו בזמן שלא יקוה ממנו עוד תועלת.¹⁷⁴

גם נחמה לייבוביץ' אימצה גישה זו, תוך שהיא דוחה את האלטרנטיבות:

לא נאסרה כאן הסתערות על הטבע על מנת לשנותו לצרכי האדם ולטובתו, לא נאסרה עלינו עבודה של תרבות בונה, וגם הורסת לשם בנייה – נאסרה עלינו רק עבודת השחתה לשם השחתה.

ואם ישאל השואל: ולמה תאסור התורה את הפעילות המשחיתה והמקלקלת וההורסת, כל זמן שהדברים העלולים לקלקול ולהריסה ולהשמדה הם רכוש האדם? לא נסתפק כאן בהעמדת המושג 'שלי – שלי', המבטא את בעלותו של האדם נגד הקביעה 'לה' הארץ ומלוואה, תבל ויושבי בה", אלא נשתדל להבין את איסור 'בל תשחית' גם מתוך חשש לתוצאות ההרסניות על האדם ההורס את עצמו. ומה טובו דברי הגמרא שהם מקור דברי הרמב"ם הנזכרים לעיל: "המקצוע בגדיו בחמתו, והמשבר כליו בחמתו, והמפזר מעותיו בחמתו – יהא בעיניך כעובד עבודה זרה. שכך אומנתו של יצר הרע: היום אומר לו: עשה כך; ולמחר אומר לו: עשה כך; עד שאומר לו: עבוד עבודה זרה, והולך ועובד" (שבת קה ע"ב).¹⁷⁵

לפי גישה זו תכלית האיסור איננה הזולת אלא עיצוב אישיותו של האדם עצמו ככזו שסולדת מן ההרס ומן הבזבזנות.

מבין השיטין של המקורות העוסקים בטעם המצווה כבר מבצבצות הבחנות מעשיות ביחס לגדריה. להלן נדון בכמה שאלות יסוד מעשיות שמתוכן אפשר ללמוד על משמעותה של המצווה בסוגיה הכללית של הלכה ואקולוגיה.

בזבזנות, תועלת ו'דרך השחתה'

השאלה המעשית והמורכבת ביותר בסוגיית איסור ההשחתה היא ההגדרה של שימוש מסוים כ'השחתה'. הרמב"ם קבע את ההגדרה הבאה:

אין קוצצין אילני מאכל... אבל קוצצין אותו אם היה מזיק אילנות אחרים, או מפני שמזיק בשדה אחרים, או מפני שדמיו יקרים, לא אסרה תורה אלא דרך השחתה.¹⁷⁶

מלשון הרמב"ם משתמע שהאיסור חל דווקא כאשר הפגיעה בחפץ נעשית מתוך כוונה להזיק ולהשחית, וממילא כל שימוש אחר, בזבזני ככל שיהיה, לא ייכלל באיסור. אולם, בדברי הגמרא והפוסקים אפשר למצוא דוגמאות לשימושים שנאסרו למרות שלא נעשו מתוך רצון להשחית. כך למשל מתייחסת הגמרא במסכת שבת לצורות שונות של בזבזנות בתחום המזון:

אמר רב חסדא: האי מאן דאפשר ליה למיכל נהמא דשערי ואכל דחיטי – קעבר משום בל תשחית. ואמר רב פפא: האי מאן דאפשר למישתי שיכרא ושתי חמרא – עובר משום בל תשחית. ולא מילתא היא, בל תשחית דגופא עדיף.¹⁷⁷

הגמרא דוחה אמנם את הדוגמאות הספציפיות הללו, משום שלחם שעורים ושיכר קשים לבריאות ו"בל תשחית דגופא עדיף", אך עולה ממנה בבירור שמוטל על האדם לכלכל את תזונתו בתבונה ולא לצרוך משאבים שערכם עולה על המינימום הדרוש לו. הרב מנשה קליין הסיק מכך מסקנה מעשית:

מי שעדיין אינו מעשן ודאי לפענ"ד אין לו להכניס עצמו ולהרגיל בעישון: חרא,

174 פירוש ש"ל על התורה, דברים כ, יט.

175 נחמה לייבוביץ' עיונים לספר דברים.

176 רמב"ם מלכים ו, ח.

177 שבת קמ ע"ב.

דהרי הוא דבר המזיק וכנ"ל ועוד משום בל תשחית שמטיל ממון בעשן על לא דבר.¹⁷⁸

דוגמה נוספת נמצאת בסוגיה אחרת במסכת שבת:

אמר רב זוטרא: האי מאן דמיכסי שרגא דמשחא ומגלי נפטא – קעבר משום בל תשחית.¹⁷⁹ [=מי שמכסה נר שמן או מגלה נר של נפט – עובר על 'בל תשחית']
 הגמרא מתייחסת לאדם שנוהג בבזבזנות בתאורה שלו, וקובעת שהוא עובר על איסור, למרות שלא נראה שיש לו כוונה מיוחדת להשחית את השמן או את הנפט. רבי יוסף חיים, ה'בן איש חי', הרחיב את האיסור לשימושים בזבזניים נוספים:

שאלה: יש בני אדם דרכם להדליק בליל שבת שבעה נרות ומניחים בהם שמן שיעור רב שיהיו דולקים עד יום שבת בערב.

תשובה: למה שמניחים בהם שמן הרבה שיעור שידליק כל יום שבת כולו עד הערב לא מצאתי לזה סמך ולא רמז בספרי הקודש ואני אומר לא יפה דבר זה וצריך לבטלו יען כי עוברים על בל תשחית בזה דשרגא בטרהא מאי אהני.¹⁸⁰

דהיינו גם תאורה, ומן הסתם גם שאר מכשירי חשמל, אין להדליק בזמן ובמקום שאין בהם צורך, והעושה כן עובר על 'בל תשחית'.¹⁸¹

שאלת ה'צורך' המתיר את השימוש קשה מאוד להגדרה, ויש מי שתלו אותה במחלוקת הראשונים בסוגיית 'עוקרים על המלכים'. בגמרא במסכת עבודה זרה (יא"ע א') נאמר שעם מותו של מלך חותכים את פרסות הסוס שלו. התוספות על אתר

הקשו כיצד מנהג זה מתיישב עם איסור 'בל תשחית',¹⁸² והשיבו: "כיון דלכבודו של מלך עושין כן אין כאן השחתה אלא הוא כמו תכריכין של מאה מנה".¹⁸³ מדבריהם עולה שכל עוד הדבר נעשה לצורך כלשהו, ואפילו הוא לא פרופורציונלי (כמו תכריכים של מאה מנה), אין בו משום 'בל תשחית'. התוספות במסכת בבא מציעא, לעומת זאת, כשנדרשו לאותה שאלה, השיבו שההיתר לעקר את סוס המלך הוא "משום דכבוד מלך ונשיא עדיף" והאיסור "נדרחה מפני כבודם".¹⁸⁴ מדבריהם עולה כי פעולת השחתה עשויה להיות אסורה גם אם יש לה תכלית כלשהי, ורק בשל הערך ההלכתי של כבוד המלך נדחה במקרה זה האיסור.¹⁸⁵ לאור זאת כתב בעל ערוך השולחן: "כמו שהזהירה התורה על נפשו וממונו של חבירו

כמו כן הזהירתו על שמירת נפשו וממונו שאין להוציאם על דברים של מה בכך ואין לאדם להוציא ממונו רק על הכרחיותו".¹⁸⁶ וכן כתב הרב יעקב אריאל: "מי שצורך חומרי גלם בכמות מוגזמת מסייע בעקיפין למשחית היקום באיסור ונחשב כמסייע לדבר עבירה".¹⁸⁷

שאלה נוספת היא האם איסור 'בל תשחית' עשוי להטיל חובה אקטיבית לנקוט בפעולות כגון מיחזור חפצים משומשים. בגמרא במסכת חולין (צא"ע א') נאמר שיעקב אבינו נשאר לבדו במעבר יבוק משום שטרח לאסוף "פכים קטנים" שנותרו במחנה. הגמרא מסיקה מכך ש"צדיקים חביב עליהם ממונם יותר מגופם... לפי שאין פושטין ידיהן בגזל". משתמע

כמו שהזהירה
 התורה על נפשו
 וממונו של חבירו
 כמו כן הזהירתו על
 שמירת נפשו וממונו
 שאין להוציאם על
 דברים של מה בכך

178 שו"ת משנה הלכות ח"ט, סי' קסא.
 179 שבת סז ע"ב.
 180 שו"ת תורה לשמה, סי' עו.
 181 יש לציין שהרמב"ם לא הביא להלכה את דברי הגמרא הנ"ל, ולא ברור אם לדעתו הם כוללים באיסור ההשחתה הכללי או שמא הוא סבור שאין זה איסור השחתה מהתורה, ראו: עץ השדה, פרק יד, סעיף ו.
 182 התוספות דנים גם בסוגיית צער בעלי חיים שאינה מעניינת כאן.
 183 תוספות עבודה זרה יא ע"א ד"ה עוקרין.
 184 תוספות בבא מציעא לב ע"ב ד"ה מדברי.
 185 כך תלה הרב דניאל פרבשטיין את טעם ההיתר בגדרי איסור בל תשחית, מוריה שנה (חא-ב) (תשס"ו), עמ' קכו-קלא. עם זאת, יש מקום להבחין בין שימוש שמהותו הוא השחתה (כגון קבורה בתכריכים) לבין שימוש בזבזני שאין בו כלל רכיב של השחתה.
 186 ערוך השולחן חו"מ תכז, יא.
 187 הרב יעקב אריאל, מיחזורם של עלוני בתי כנסת, תחומין ל (תש"ע), עמ' 472-488.

מדברי הגמרא שיש מעלה בכך שאדם יטרח לשמור את חפציו ולדאוג שלא יאבדו.¹⁸⁸ לאור זאת כתב הרב דניאל פרבשטיין: "יש לזיהר מלהשליך חפצים ובגדים שאין לו צורך בהם למקום האבוד, ויכול להשליכם במקום הפקר שהרבה פעמים בני אדם נוטלין משם".¹⁸⁹ אמנם בשו"ת שבט הלוי (ח"ט, סי' קנט) כתב: "לא שייך גדר בל תשחית אלא בעושה מעשה השחתה, אבל במפקיר כליו ומוציאם לרחוב דרך הפקר נהי דיכול להיות השחתה אבל אינו מוכרח דקרוב דיבאו אחרים ויקחו, ואין זה כלל בגדר השחתה".¹⁹⁰ עוד יצוין כי על הרב אהרן קוטלר העידו שהיה מקפיד להסיע איתו במונית נוסעים נוספים "משום שסבר שאם אינו מעלה איתו נוסעים הזקוקים להגיע לאותו כיוון שאליו הוא נוסע הריהו עובר על דברי חז"ל שלא ישפוך אדם מי בורו ואחרים צריכים להם".¹⁹¹

לסיכום, אף שגדרי דין 'בל תשחית' קשים לניסוח וליישום, הם מעצבים תנועה התובעת לעשות שימוש טוב ומיטיב ככל האפשר בכל חלקי הבריאה, ולהימנע מפעולות שיש בהן זלזול בברייה מן הבריות. להלן נבחן כיצד תנועה זו באה לידי ביטוי מעשי סביב שאלות הלכתיות שונות.

188 ראו בספר על פכים קטנים עמ' צא: "ראוי לכל בעל נפש לטרוח ולקחת חפץ ששכח במקום מסויים אולם אין חיוב מעיקר הדין לעשות זאת".

189 הרב דניאל פרבשטיין, בגדרי איסור בל תשחית.

190 ראו בספר עץ השדה פרק יג, סעיף ו-ז שציין לפוסקים שכתבו שאין איסור השחתה בשב ואל תעשה, אך ראוי להציל כשאפשר.

191 הרב סימן טוב דוד, על פכים קטנים - הלכות בל תשחית, עמ' קלו.

קיימות הלכה למעשה

מחויבות לקיימות

מהי המסקנה המעשית של הדיון עד כה, ומה עולה מתוך העקרונות שהוצגו לעיל? מהי רמת המחויבות העולה מן התורה לסוגיות הקיימות, ואילו השלכות מעשיות נגזרות מכך? שניים מיסודות הקיימות היהודית שבהם עסקנו הינם באופן מובהק קריאות כיוון כלליות שאינן מתפרטות לסעיפים מחייבים: החובה 'לעבדה ולשמרה', דהיינו לדאוג להמשך קיומו של עולם החי והצומח. מדובר בתביעה כללית באופייה, שקשה מאוד לגזור מתוכה איסור על פעולה ספציפית. כך גם חובת האיפוק והריסון, והאיסור להתמכר לתאוות, לא ניתנות להגדרה ולכימות.¹⁹² ברם, משנתו של הרמב"ן מלמדת כי תביעות כלליות אלה הן חלק מהותי ביותר בתורה, והן מתוות דרך בסיסית הנתבעת מהאדם.¹⁹³ מדבריו עולה כי קיימים ציוויים כלליים, מוגדרים פחות, הנובעים מהתפישה הכללית ביחס לתורה, שמצוותיה הן דוגמאות לעקרון-על גדול יותר, שאף שהוא אינו מנוסח כמצווה מפורטת - הוא מחייב.

האיסור על גרימת נזקים לאחרים ולמרחב הציבורי המשותף הינו איסור הלכתי ממוקד יותר. אם נחשיב את המטוס מטוס כמי שמזיק לחברו, ולו בגרמא, הרי שיש לאסור את הדבר בצורה גורפת. אך כפי שראינו, כל עוד האדם אינו חורג מן החוק ומנהג המדינה אי אפשר לומר שעבר על איסור גמור.¹⁹⁴

בניגוד לאיסור להזיק, שעליו יכול הציבור למחול, חובת שמירת הנפש, הפרטית והציבורית, אינה ניתנת למחילה. דברים שהם פיקוח נפש ישיר אסורים. יחד עם זאת, לא כל דבר מסכן אסור. ככל שפעולה מסוימת היא דרך הארץ של העולם, והיא מקובלת כפעולה סבירה בעיני הבריות, ובדרך כלל היא מותרת גם על ידי השלטונות אשר מתפקידם לאזן בין פיתוח לקיימות - אין איסור גמור גם על היחיד המבצע אותה.

ברם, כאשר אדם עובר על חוקי הסביבה המקומיים, או פועל שלא בדרך המקובלת בעולם, הוא פועל בניגוד להלכה. מלבד האיסור הכללי להפר את חוקי המדינה, מדובר באיסור גרימת נזק וכן איסור של סיכון עצמי וסיכון אחרים. הדבר נכון גם בנוגע להנחיות הגופים המקצועיים שאין להן תוקף חוקי מחייב, כגון להימנע ככל האפשר מהשלכת סוללות ותרופות או משרפה של שקיות ניילון.¹⁹⁵ בה בעת, על המדינה והגופים המקצועיים לתקן חוקים ותקנות צופים פני עתיד הגורמים לצמצום נזקים סביבתיים מבלי לפגוע בצורה משמעותית בפעילות הכלכלית. גם בתוך גבולות החוק, יש עניין רב להחמיר ולהמעיט בפעולות המזיקות לסביבה. הן משום 'מידת חסידות' המטילה על כל אדם להתאמץ ולמנוע כל אפשרות שמעשיו יזיקו לאחרים,¹⁹⁶ הן משום שלכתחילה ראוי להיזהר מן

כאשר אדם עובר על חוקי הסביבה המקומיים, או פועל שלא בדרך המקובלת בעולם, הוא פועל בניגוד להלכה

192 ראו למשל במאמרו של הרב ישראל רזן, איכות הסביבה מול נוחיות האדם: היבטי הלכה עקרוניים, שערי צדק 1 (תשס"ח), עמ' 202-212, שעסק בנושא מנקודת המבט של דיני 'בל תשחית' בלבד, והסיק כי "נושאים אלה אינם הלכתיים מובהקים. קשה לתבוע לדין ולהוציא בדיינים, ואי אפשר לחייב באמצעי 'כפייה הלכתית' לשמור על נורמות אקולוגיות".

193 ראו רמב"ן, ויקרא יט, ב ושם הפניה למקומות נוספים.

194 ראו בספר תן דעתך, עמ' 38-40: "מותר לזהם את האוויר בזיהום קל שאין בני אדם מקפידים עליו... אם קיים ספק לבי מקרה מסויים האם זהו זיהום קל או לא, יכריעו בדבר בית הדין של העיר... כמו כן מותר לגרום זיהום גדול אם הוא נעשה באופן חד-פעמי או נדיר ובתנאי שרמות הזיהום מותרות על פי החוק ושלא נגרם נזק סביבתי או בריאותי מרמות אלו". ובהערה ו שם כתב שבית הדין יתייעצו עם מומחים לנושא. וכן ראו שם, עמ' 42: "אם בהסכמת החכמים ונבחרו הצבור הותר לנהוג בזיהום קל מסויים, הדבר מותר", ובהערה טז שם כתב שכן נראה פשוט בסברא, וכן המנהג.

195 תן דעתך, עמ' 61.

196 ראו לעיל על חסידים הראשונים שהיו מצניעים את קוציהם.

תפקידו של הפרט הוא לגבות ולעודד את מנהיגיו בהחלטות, לעיתים כואבות, שנעשות למען שמירת הסביבה ועתיד האנושות

הסכנה ולא לסמוך על 'שומר פתאים ה' גם כשהדבר מותר מעיקר הדין.¹⁹⁷ זאת מלבד הערכים הנוספים של איפוק וריסון ודאגה להמשך קיומם של הבריות.

כל ערך, אנושי או תורני, נמדד במחיר שמשלמים עבורו. כיוון ששמירת הסביבה היא ערך משמעותי, יש לגלות נכונות להוציא ממון ולוותר על נוחות אישית למענו. עם זאת, קשה לקבוע גדרים ברורים בדבר.¹⁹⁸ יש מקום להשוות נידון זה להלכות אחרות שבהן יש חובה להעדיף תוצר אחד על משנהו, כגון החובה לתת עדיפות לעסקים מבני עמך. בדיון זה התלבטו הפוסקים מה גבול ההפסד שצריך אדם לקחת על עצמו כדי לעשות כך - האם להוסיף על מחיר המוצר עד כדי שישית או אפילו שלישי, או שמא כל פער מודגש במחיר מצדיק קנייה מן הנכרי.¹⁹⁹ בדומה לכך, גם בהתלבטויות שונות הנוגעות לקיימות נראה שאין חובה להימנע מחפץ או בילוי נחשק, להוציא כסף רב, או לבזבז זמן ממושך,²⁰⁰ אך יש לתת לשיקולי קיימות משקל בתוך סך השיקולים.

דברים אלו אמורים בנוגע למידת החיוב של האדם הפרטי. להתנהגות של כל פרט בביתו פנימה יש חשיבות רבה אולם השפעתה מוגבלת. לפעולות של קבוצות וקהילות, ובפרט של חברות ענק וממשלות, תפקיד משמעותי הרבה יותר בהאצת והאטת תהליכים גלובליים. בד בבד, קשה לנסח ולקבוע הנחיות ברורות וחד משמעיות בנוגע לגופים אלו. שהרי כבר עמדו הפוסקים על כך ש'משפטי המלוכה' ו'הלכות ציבור' עמומות יותר מאשר דיני הפרט, ויש בהם מקום רב לשיקול דעת אישי של השלטון.²⁰¹ אמנם, גם כשהמלך עומד לקראת הכרעה מדינית עליו להימלך בסנהדרין.²⁰² סוגיות של מדיניות שלובות בשאלות של ערכים ושל סדרי עדיפויות. המשקל

שמעניקה תורת ישראל לקיום העולם, והדחיפה שלה למבט צופה פני עתיד, צריכים לקבל ביטוי בקבלת ההחלטות של מנהיגי הציבור. וחלק מתפקידו של הפרט הוא לגבות ולעודד את מנהיגיו בהחלטות, לעיתים כואבות, שנעשות למען שמירת הסביבה ועתיד האנושות. מלבד המאמץ לעכב תהליכים אקלימיים מסוכנים, יש לעודד גם היערכות מקומית של מדינת ישראל לקראת אקלים עתידי מאתגר, ובכלל זה: עצמאות מים, מניעת שיטפונות וקידום פתרונות ניקוז, מניעת שרפות, חיזוק מצוק החוף, הצללה, מניעת תהליכי מדבור ועוד.²⁰³

בנוסף להתנהלות הפנימית של מדינת ישראל, יש חשיבות לשותפות בפעילות הכלל עולמית למען האקלים. ועידות האקלים השונות, המתקיימות אחת לפרקים, מכנסות כמעט את כל העולם לדון בסוגיות הסביבה והקיימות. בוועידות מוצגים פרויקטים שונים, ונעשים ניסיונות לגבש אמנות מחייבות למדינות השונות. כדרכו של עולם, המכשול העיקרי בפני היוזמות השונות טמון במחלוקת על מי מוטלת האחריות לפעול, ומי ישלם את מחירה. לאור האמור לעיל, נראה כי העמדה המתאימה ביותר לדרכה של היהדות, ושעל מדינת ישראל לאמץ אותה ולייצג אותה בוועידות אלה, בנויה מהעקרונות הבאים:

- א. האמונה הדתית אינה מכשול בפני סוגיות הקיימות. אדרבה, יש בכוחה לקדם את האחריות העולמית, ואת ההכרעות המעשיות.
- ב. סוגיות הקיימות הן לפחות "ספק פיקוח נפש", ועל כן מחייבות פעילות מעשית, ואינן רק בגדר איכות חיים או מותרות.

197 בן איש חי, שנה ב, פרשת פנחס. אמנם ראו באנציקלופדיה הלכתית רפואית, ערך 'סכון עצמי', נספח - שומר פתאים ה', הע' 9-10 שיש חולקים על כך.

198 ראו למשל בספר תן דעתך, עמ' 112, שדן אם ראוי לצפות ממשפחה בת 12 נפשות להשתמש לאורך שבת שלמה בכלים רב-פעמיים בלבד.

199 ראו: חקרי לב חו"מ, ס' קלט; אהבת חסד - נתיב החסד ח"א פרק ה, אות ז; מנחת יצחק ח"ג, ס' קכט; פניני הלכה, העם והארץ, פרק ח.

200 יש מקום לומר שגם מנקודת מבט הלכתית "זמן שווה כסף", ראו למשל בפניני הלכה תפילה, פרק ב, הלכה ד.

201 משפט כהן, ס' קמד; עמוד הימיני, ס' יד.

202 סנהדרין טז ע"א; עמוד הימיני שם.

203 גידי פרישטיק, אתגר האקלים הישראלי: הסתגלות, השילוח 31 (תשפ"ב).

- ג. סוגיות הקיימות חייבות להתחשב בדרך הארץ הטבעית של העולם, ולא לגזור גזירות שאין הציבור יכול לעמוד בהן.
- ד. סוגיות הקיימות מחויבות להתנהל מתוך התחשבות בחלוקת נטל הוגנת, שהיא חלק בלתי נפרד מהמוסר. על כן, לא רק מומחי אקלים וכלכלה צריכים להשתתף בדיון, אלא גם מומחים מתחום האתיקה.
- כדוגמה לשותפות כזו נביא קטע מתוך מכתב גלוי שעליו חתמו עשרים רבנים בכירים (ששמותיהם מובאים בהערה)²⁰⁴ ונשלח לראש ממשלת ישראל נפתלי בנט לקראת ועידת האקלים העולמית בשנת תשפ"ב: "סוגיית הקיימות נוגעת היום לפיקוח נפש כלל עולמי במובן המלא של הדברים. אנו מבקשים ממך לייצג את השותפות המלאה של מדינת ישראל במאמץ הכלל עולמי. אמנם, מדינתו קטנה והשפעתנו מזערית, אך השותפות שלנו עשויה להיות משמעותית מאד. עיני רבים בעולם נשואות אלינו, מקור הדתות הגדולות, כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים."²⁰⁵

דוגמאות ליישומים מעשיים שונים:

חינוך ומודעות

חלק ניכר מן הבזבוז ומן ההשחתה נעשה מבלי משים. הקניית הרגלים מקיימים ותודעה סביבתית הם כלי משמעותי ביותר לשמירה על הסביבה.

ברמת הפרט: יש להעניק לסוגיות סביבתיות משקל כחלק מעבודת ה' שבה ראוי תמיד להשתפר ולהדר.²⁰⁶

ברמת הקהילה: ראוי להקדיש במוסדות החינוך ובתנועות הנוער זמן ומשאבים לקידום הידע והמודעות לאתגרי האקלים ולפעולות הנדרשות כדי להתמודד עמם. את הקהילה הדתית המגובשת יש לרתום לפעולות כגון: קיום שוק יד שנייה, איסוף מוצרים משומשים עבור נזקקים, יצירת גינה קהילתית ועוד.

ברמת המדינה: יש להקדיש משאבים לתנועות וארגונים שרותמים מגוון מגזרים למען האקלים.

חומרים מסוכנים

ישנו מגוון של חפצים אשר על פי חוק, או על פי הנחיות משרדי הממשלה, אסור להשליך אותם לפח אלא רק למקומות ייעודיים. ביניהם: מצברים, סוללות, תרופות, מכשירים אלקטרוניים, נורות פלורוסנט, ועוד. השלכה של חפצים אלו לפח רגיל גורמת נזק סביבתי רב.

ברמת הפרט: יש להישמע להנחיות החוק ומשרדי הממשלה.

ברמת הקהילה: יש להתקין מכלי איסוף ומחזור ייעודיים במקומות מרכזיים.

ברמת המדינה: יש לתקן תקנות המגבילות שימוש בחומרים מסוכנים.

מחזור ושימוש חוזר

אסטרטגיה חשובה במאבק על שמירת הסביבה וחיסכון במשאבים מתכלים היא שימוש חוזר במוצרים או מחזור שלהם. גם בכית המקדש היו ממחזרים בגדי כהונה ומשתמשים

204 הרבנים: יעקב אריאל, שלמה אבינר, יהודה אלטשולר, חננאל אתרוג, קובי בורנשטיין, יואל בן נון, דב ברקוביץ, אברהם מרדכי גוטליב, אבי גיטר, יחיאל וטרמן, רונן לוביץ, מיכאל מלכיאור, מאיר נהוראי, רפי פוירשטיין, דוד סתיו, יוסי פרומן, דוד רחן, נפתלי רוטנברג, יוסף צבי רימון, שרון שלום, יובל שלוו.

205 מכתב גלוי לראש הממשלה נפתלי בנט לקראת ועידת האקלים העולמית, כ"ג חשון תשפ"ב.

206 הרב רונן לוביץ, הסביבה והסביבה הדתית, דעות 89 (תשע"ט): "ההתייחסות הרבה של חז"ל לסוגיות הסביבה אמורה להנחות את האדם הדתי לראות אותם כברי חשיבות מספקת, כדי שהעיסוק בהם לא ייחשב כפעילות פניא אלא יהיה בבחינת 'בקשו פני'".

בהם כפתילות.²⁰⁷

ברמת הפרט: כל עוד יש אפשרות להשתמש במוצר או למחזר אותו, יש פן של איסור 'בל תשחית' בהשלכתו לפח, וראוי במידת האפשר להימנע מכך.²⁰⁸

ברמת הקהילה: ראוי לעודד הצבת מחזוריות במוסדות וביישובים, ולהרגיל את הציבור בשימוש בהם. טוב לשלב זאת בצורות שונות של גמילות חסדים כגון מסירת בגדים משומשים לנזקקים או איסוף בקבוקים והעברת דמי המחזור שלהם לצדקה.

ברמת המדינה: יש לעודד את הציבור למחזר באמצעות חקיקה של דמי פקדון ואמצעים דומים.

חיסכון באנרגיה

אחד הגורמים לזיהום האוויר והמים, וכן לפליטת גזי חממה, הוא השימוש הרב באנרגיה כגון דלק או חשמל.

ברמת הפרט: במוצרים רבים בימינו אפשר לבחור דירוג אנרגטי גבוה שפירושו חיסכון מרבי. ראוי לכל אדם בשעה שהוא רוכש מכשיר חשמלי, רכב או דירה לבדוק את הנתונים הללו ולהשתדל לבחור באפשרות בעלת חתימה אקולוגית נמוכה ככל האפשר. בנוסף, בכתים שבהם הדבר אפשרי, ראוי להתקין פאנלים סולריים וכך לחסוך בחשמל.²⁰⁹

ברמת הקהילה: מוסדות הקהילה, ובכלל זה בית הכנסת, צריכים לשמש דוגמה לחיסכון אנרגטי ומקורות חשמל 'ירוקים'.

ברמת המדינה: יש ליצור מניעים כלכליים לחיסכון בחשמל ולמעבר לאנרגיה ירוקה.

כלים חד-פעמיים

כלים חד-פעמיים מהווים מפגע סביבתי הן בטווח הקצר, בשל הלכלוך והפגיעה בבעלי חיים, הן בטווח הארוך בשל ההתפוררות שלהם לחלקיקי מיקרופלסטיק הפוגעים בבריאות. אף שיש מחיר סביבתי גם לשימוש בכלים רב-פעמיים, עמדת רוב המומחים היא שהוא עדיף על השימוש בכלים חד-פעמיים. מדינת ישראל היא בין הראשונות בעולם בכמות השימוש בכלים חד-פעמיים לנפש, מה שמלמד על כך שצמצום השימוש המקובל כיום הינו בגדר האפשר וממילא גם בגדר המחויב.

ברמת הפרט: ראוי להימנע משימוש בכלים חד-פעמיים מלבד במצבים חריגים כגון אירועים מיוחדים או טיולים.

ברמת הקהילה: יש לאפשר ולעודד שימוש בכלים רב-פעמיים גם במוסדות.

ברמת המדינה: ראוי לנקוט בפעולות המשקפות לצרכנים את המחיר הסביבתי של הצריכה, כגון באמצעות מיסוי כלים חד-פעמיים.

טיסות

טיסה היא אחת הפעולות המזיקות ביותר לסביבה שאדם פרטי מבצע בחייו האישיים, בעיקר בשל פליטת הפחמן הדו-חמצני במהלכה.²¹⁰ בד בבד, היכולת להגיע במהירות ממקום למקום היא אחד היתרונות והמניעים החשובים של הכלכלה הגלובלית.

ברמת הפרט: אף שאין איסור גורף על טיסות, ואפילו על טיסות לצורכי בילוי ופנאי, צריך להכניס את הנזק לסביבה לתוך מערכת השיקולים, להשתדל לבחור ביעדים קרובים

207 סוכה פ"ה, מ"ג.

208 ראו ניסוח חריף יותר במאמרו של ד"ר ישעיהו סטוקר, "הארץ נתן לבני אדם" - האמנם? הסביבה בהלכה ובמחשבה ד (תשס"ח), עמ' 144-169: "אסור מן הדין גם לזהם בצורה פסיבית - כלומר, לא למחזר חומרים. מסקנה זו נכונה ביתר שאת לגבי חומרים שהמדינה או העירייה עוזרת לנו למחזר, כגון עתונים, בקבוקים, סוללות וכו'".

209 תן דעתך, עמ' 41. על היתרונות והחסרונות של דרכים שונות לייצור אנרגיה ראו: יונתן דובי, התרופה הגרועה מהחולי: טרפת האנרגיות המתחדשות, השילוח 29 (תשפ"ב); ידידיה סינקלר ואהרן אריאל לביא, האם אנו בני משבר, השילוח 31 (תשפ"ב).

ובחברות 'לואו קוסט' (שמטוסייהן מכילים יותר נוסעים)²¹¹ לשם צמצום שרפת הדלק.²¹² גם בנסיעה ברכב יש להעדיף תחבורה ציבורית או שיתופית. ברמת הקהילה: יש לשקול בכובד ראש את נחיצותם של כנסים ואירועים שונים הדורשים התקבצות פיזית של אנשים מרחבי העולם. ברמת המדינה: יש לשקול בחיוב הטלת מס על טיסות, בפרט טיסות בזבזניות מבחינה סביבתית. להלן נדון ביישומים נוספים כגון הימנעות מאכילת בשר והעדפת דרכי קבורה חסכוניות.²¹³

211 בד בבד, רצוי לבחור באמצעי תחבורה אלטרנטיביים כגון רכבות על פני טיסות.

212 בד בבד, רצוי לבחור באמצעי תחבורה אלטרנטיביים כגון רכבות על פני טיסות.

213 יישום חשוב נוסף הוא חיטון במים, ראו בחיבור 'מאין אנו שותים', בהוצאת בית המדרש 'בית אב', ירושלים תשס"ח, שם הובאו תשובות של רבנים רבים המצדדים בכך שישנה חובה לצמצם את השימוש במים בעת מחסור. גם בימינו יש חשיבות לחיטון במים, גם בשל הנוזקים הסביבתיים הכרוכים בהתפלתם, אולם הדחיפות שבדבר פחתה באופן משמעותי.

שער שני

הלכות קיימות

פתיחה: קיימות כשיקול הלכתי

מלבד המחויבות שהיא מטילה על האדם, מהווה הקיימות גם ערך דתי וצורך אנושי שיש לקחת בחשבון. בפרט הדברים אמורים ביחס לממד הסכנה הנשקפת לאנושות כתוצאה מן הפגיעה המתמשכת בסביבה. אם נגדיר את שמירת הסביבה כפיקוח נפש ציבורי, ולפי מדעני אקלים רבים נראה שאכן כך המצב, לכאורה יש לומר ששיקולי קיימות דוחים את כל מצוות התורה.²¹⁴ גם נזקים סביבתיים שבמבט ראשון אין בהם סכנת חיים מיידית, כגון עלייה בזיהום האוויר או שינויים בתנאי מזג האוויר, עשויים להיחשב כפיקוח נפש שיש לחלל עבורו את השבת.²¹⁵ מאידך, חלילה לנו מלנהוג כאותו יהודי בכדיחה הידועה, שכאשר מתרגשת סערה על ספינתו ומאיימת להטביע אותה, הוא רץ קודם כול להשליך לים את התפילין.

הפוסקים כבר עמדו על כך שכאשר בני האדם עצמם מתייחסים לסיכון בשוויון נפש מסוים, אין לו מעמד הלכתי של פיקוח נפש. כך למשל כתב הגרש"ז אויערבאך שכאשר שבני אדם לא רצים בכל מחיר להתחסן במהירות האפשרית, אין להתיר התחסנות בשבת גם אם הדחייה כרוכה בסיכון מסוים, ועל כך נאמר "שומר פתאים ה'".²¹⁶ ממילא, כל עוד האנושות מרשה לעצמה לזהם את העולם עבור צרכים של מה בכך, אין לעבור בשם שיקולים סביבתיים על איסורי תורה. אמנם, כאשר אדם בוחר להיזהר יותר מן המקובל ייתכן שיש להחלטתו מעמד הלכתי. לדעת הריטב"א, כאשר אדם בוחר להימנע מפעולה שיש בה צד של סכנה, אף שרוב העולם לא מקפידים על כך וסומכים על "שומר פתאים ה'", יש לבחירה שלו מעמד הלכתי המאפשר לדחות קיום מצוות.²¹⁷

בנוסף, גם אם אין בכך משום "פיקוח נפש" במובנו החמור, שיקולים סביבתיים עשויים להיחשב כ'צורך' או 'מקום הפסד'. יסוד ההיתרים השונים שנאמרו בהלכה 'משום הפסד' הוא העיקרון: "התורה חסה על ממונן של ישראל".²¹⁸ מקור הדין בהנחיה שנאמרה למשה "וְהִשְׁקִיף אֶת הָעֵדָה וְאֶת בְּעֵרָם [=בהמתם]",²¹⁹ ומכאן למדו חכמים שיש לדאוג לא רק לחייהם של ישראל אלא גם לרכושם.²²⁰ משום כך כתבו פוסקים רבים שכאשר מדובר בהפסד שעתיד להגיע לציבור רחב, יש להתחשב בו גם אם לכל אחד ואחד ההפסד עתיד להיות קטן.²²¹

חשיבות יתרה יש לדבר כאשר מדובר במי שעבור הידור מצווה של עצמו פוגע בשלומם או רווחתם של אחרים. ככל שהפעולה כרוכה בעבירה על החוק ובגרימת נזק לרבים שלא כדין, הרי שזו מצווה הבאה בעבירה ויש להימנע ממנה באופן מוחלט.²²² אך גם כאשר הפעולה מותרת על פי חוק ועל פי ההלכה, כתבו הפוסקים שראוי בהקשרים מסוימים

214 וכפי שראינו לעיל, כאשר מדובר בפיקוח נפש ציבורי יש לקחת בחשבון גם סכנות עתידיות.
 215 הפוסקים האריכו לדון בגדרי 'פיקוח נפש ציבורי', והראו שגם מפגעים שאינם מסכני חיים עשויים להיחשב כפיקוח נפש כאשר הם עלולים לפגוע בציבור רחב, ראו: הרב רא"ם הכהן, שו"ת בדי הארון - פיקוח נפש, סי' ג; הרב מרדכי הלפרין, רפואה, מציאות והלכה, סי' א; הרב אריה ויזל, פיקוח נפש ציבורי ומגפת הקורונה, באתר "מרכז תורה ומדינה", בכתובת: <https://did.li/incOf>.
 216 מנחת שלמה תניינא, סי' לז.
 217 ריטב"א יבמות עב ע"א ד"ה שומר: "מאן דלא בעי למימהל ביומא דעיבא הרשות בידו ושפיר עבד שלא לסמוך על שומר פתאים ה'". ואמנם יש שחלקו על הריטב"א, ראו בשו"ת חיים שאל ח"א, סי' נט, אך לא ברור אם חלקו על העיקרון העולה מדבריו.
 218 ראו: אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'התורה חסה על ממונם של ישראל'; הרב פרופ' אליעזר ברקוביץ', ההלכה כוחה ותפקידה, פרק ב.
 219 במדבר כ, ח.
 220 מנחות עו ע"ב. מקור נוסף הוא הציווי לפנות את הכלים מבית המנוגע קודם שייטמא, ראו: תורת כהנים מצרוע פרשה ה. וראו בנוגע ביהודה (תניינא יו"ד, סי' קט) שחילק בין ממון של רבים לממון של יחיד.
 221 אגרות משה יו"ד ח"א, סי' מג, אות ז; מנחת אשר ויקרא, סי' לא.
 222 כמבואר בגמרא סוכה ל ע"א; והרחיבו בכך הפוסקים סביב דין בניית סוכה ברשות הרבים, ראו בשו"ע או"ח תרלז, ג ובנושאי הכלים שם.

להעדיף קיום מצווה שאינו מהודר על פני קיום מהודר שכרוך בפגיעה באחרים.²²³ מאידך, כתבו הפוסקים שעבור קיום מצוות יש להתיר לעיתים פגיעה באיכות הסביבה, כפי שהתירו חכמים לפתוח תלמוד תורה לתינוקות בלי להתחשב בפגיעה בשכנים.²²⁴

שיקול נוסף שיש לקחת בחשבון הוא ההיבט של קידוש השם או חלילה ההיפך. כאשר נדרש הרב יחיאל יעקב ויינברג לסוגיית ניתוחי המתים במדינת ישראל, לאחר שעמד על שיקולי פיקוח הנפש הציבורי שעשויים להתיר את הדבר מצד עצמם, הוסיף את הדברים הבאים: "מה יאמרו אוכלוסי ישראל הרבים בארץ אם יוציאו קול כי מצב הרפואה ירוד מאד מפאת איסורי הרבנים? ואיך נעמיד פנים אם יוציאו עלינו שם רע שאנחנו הם המעכבים את הקידמה הרפואית בארץ? נוכל לקיים את התורה בארץ אם נוכיח שתורתנו היא תורת חיים, וטעם זה כדאי הוא להקל את החומר שבדבר".²²⁵ ודברים דומים כתב גם הרב עובדיה הראיה.²²⁶ אם כך בדבר הנסתר מן העין, קל וחומר בסוגיות סביבתיות הגלויות לעין כול, שיש להשתדל שלא יצטייר חלילה כאילו דיני התורה מהווים אבן נגף בפני שמירת הסביבה.²²⁷ ויפים להיאמר כאן דברי ספר החינוך: "הנקיות מדה מן המדות הטובות... וגם יש בזה שבח לאומה כי יבואו אליהם מלאכי גוי ויראו מחניהם קדוש ונקי מכל טינוף".²²⁸

לאור האמור, נברר בפרקים הבאים כיצד עשוי השיקול הסביבתי להשפיע על פסיקת ההלכה בעניינים מעשיים שונים.²²⁹ הסוגיות הספציפיות שבהן נדון חשובות כשלעצמן, אך בעיקר כדוגמה לאפשרות להפוך את העמדה העקרונית לכללים מעשיים. חלק זה יונק מן ההכרה כי כל עוד מדובר רק בעקרונות כלליים - אנו נישאר ברמת הדיבורים, אך תהיה לכך השפעה מעשית קטנה. אחד היסודות המהותיים ביותר ביהדות הוא ההלכה, לאמור: החובה לתרגם את האידיאלים לפעולות משפטיות מעשיות. עיקרון זה נאמר כבר על ידי משה רבנו בתורה: "וְכִי יִגְדֹל

משעה ששינויי סביבה ישפיעו על עולמה של ההלכה - אז תהיה משמעות של ממש לעמדה היהודית

אֲשֶׁר לֹא חָקִים וּמִשְׁפָּטִים צְדִיקִים כָּכֵל הַתּוֹרָה הַזֹּאת אֲשֶׁר אֶנְכִי נֹתֵן לְפָנֶיכֶם הַיּוֹם" (דברים ד, ח), והוא אכן מאפיין את היהדות. ההצעות ההלכתיות מהוות יישום של עיקרון זה, וגם מורות דרך לתחומים רבים ומגוונים אחרים בסוגיות הקיימות. משעה ששינויי סביבה ישפיעו על עולמה של ההלכה המעשית - אז אכן תהיה משמעות של ממש לעמדה היהודית.

גם כאן נציג את הדוגמאות השונות תוך התייחסות לשלושה מעגלים: המעגל הפרטי והאישי, המעגל הקהילתי, והמעגל הגלובלי.

223 כגון העדפה של אתרוגי ארץ ישראל על פני אתרוגי חו"ל, ראו: הרב אברהם סתיו, קנייה מהיתר המכירה או מייבוא, אמנות עתיך 105 (תשע"ה), עמ' 56-66.

224 השו"ע (חו"מ קנו, ג) פסק שההיתר לקיים פעילות רועשת בבית נאמר "לכל מילי דמצוה". וראו: הרב אליקים דבורקס, הלכות נזקי שכנים, צהר טו, עמ' תקיא-תקטו.

225 הרב יחיאל יעקב ויינברג, ניתוחי מתים במדינת ישראל, תחומין יב (תשנ"א), עמ' 382-384.

226 שו"ת ישכיל עבדי חו"ל, יו"ד, סי' יט, סעיף א, אות יג. ראו: הרב פרופ' נריה גוטל, ממשפטי המלוכה - אחריות לאומית כשיקול פסיקה, פרק ז.

227 כך למשל כתב הרב יואל שוורץ, אסופת מאמרין והלכות בענייני שמירת איכות הסביבה, עמ' 3-4, שיש להיזהר במיוחד מפני קיום מצוות כגון סוכה ושרפת חמץ באופן המזיק לסביבה שעשוי לגרום חילול השם. על השיקול של חילול השם בשמירת ניקיון הסביבה ראו גם אצל: הרב אברהם אמסלם, איכות הסביבה במקורות, הסביבה בהלכה ובמחשבה ד (תשס"ח), עמ' 116-129; חן דעתך, עמ' 23-24.

228 ספר החינוך מצווה תקטו.

229 ראו דוגמאות נוספות במאמרו של הרב אביעד עברון, הלכות סביבה, דעות 89 (תשע"ט). בין השאר העלה את סוגיית השימוש בחילזון התכלת, כמות המים הדרושה לנטילת ידיים, שימוש בירקות בגידול רגיל מול גידול ללא חרקים ושימוש בכלים חד-פעמיים בביתו של מי שאינו שומר כשרות. לא נכנסנו לסוגיות אלו משום שנראה לכאורה שהמחירים ההלכתיים הכרוכים בהן לא מצדיקים את הרווח המצומצם לסביבה, אך הדברים עוד צריכים תלמוד.

הוצאות לצורכי קיימות ממעשר כספים

פתיחה

הבחירה לפעול למען הסביבה ולמזער את הפגיעה בה כרוכה פעמים רבות בהוצאה כספית. ברמה האישית, הכנסת שיקולי קיימות לבחירת מכשירי חשמל, רכב וכדומה עשויה לבוא על חשבון שיקולי כדאיות כלכלית; וברמה הציבורית, יצירת שינוי תודעתי דורשת משאבים חינוכיים והובלת שינויים מעשיים דורשת תשתיות, כגון מתקני מחזור ודרכים המותאמות לכלי רכב שאינם מזהמים וכן הלאה.

כבסיס לדיון נזכיר בקצרה את דיני מעשר כספים הנוגעים לענייננו. חכמים הנהיגו שכל אדם יפריש עשירית מהכנסותיו לצדקה.²³⁰ יש אומרים שכספי המעשר צריכים להינתן לעניים בלבד, אך המנהג הוא כדעת המתירים להשתמש בהם גם לשאר צורכי מצווה.²³¹ על רקע זה יש לדרון האם מותר לאדם להוציא ממעשר הכספים שלו למען שמירת הסביבה? מבחינה מעשית, השאלה מתחלקת לשניים: א. האם מותר לתרום ממעשר כספים למען עמותות וחומרי הסברה העוסקים בקיימות? ב. האם מותר להשתמש בכספי מעשר כדי לממן רכישת מוצרים בעלי חתימה אקולוגית נמוכה?

הדיון ההלכתי

תרומה לקידום איכות הסביבה

בדברי הפוסקים מבואר כי גם צורכי הרבים נחשבים כדבר מצווה, בפרט אם יש בכך תועלת גם לעניים.²³² בכלל זה, כתבו הפוסקים שיש מקום לתרום גם לקרנות המקדמות מחקרים רפואיים ושאר ענייני תיקון עולם.²³³ לאור האמור, נראה בעליל כי מותר לתרום מכספי מעשר גם לארגונים ומיזמים שמקדמים ענייני סביבה וקיימות. זאת משום שלאור הפרקים הקודמים יש בהם שילוב של גמילות חסדים, הצלת נפשות וקיום חובת "לעבדה ולשמרה".

רכישת מוצרים אקולוגיים

ככלל, אין להשתמש בכספי מעשר לשם קיום מצוות שאדם חייב בהן (כגון קניית תפילין). אולם לשם קיום מהודר של מצווה (כגון קניית תפילין מהודרות) פוסקים רבים התירו להשתמש בכספי מעשר כדי לכסות את ההפרש בין הקיום הבסיסי למהודר.²³⁴ כמו כן, גם כאשר אדם קונה דבר שיש לו הנאה ממנו, אך קונה אותו במחיר יקר כדי לפרנס

230 שו"ע יו"ד רמט, א. יש אומרים שהחיוב יסודו מן התורה, יש אומרים שהוא מדרבנן ויש אומרים שהוא מנהג בעלמא. ראו: הרב רפאל שטרן, פור נתן, עמ' 573-611; פניני הלכה ליקוטים ב, פרק ו, סעיף ז; הרב יוסף עופר, עשרה זהב, פרק ב, סי' א.

231 כדעת הדרישה (יו"ד רמט) והט"ז (יו"ד סי' רמט, ס"ק א). ראו: פניני הלכה שם, סעיף יא; עשרה זהב, פרק ב, סי' ג. ישכיל עבדי ח"א יו"ד, סי' יג, אות ו.

232 באורח צדקה, עמ' שכג, בשם הרב משה פיינשטיין. וראו בקובץ פסקים - צדקה ומעשה כספים, פרק יז, סעיף לה, שהביא דעת האומרים שאין זה קיום מהודר.

234 מקור הדיון בדברי הלקט יושר (יו"ד עמ' עו), וראו: עשרה זהב, פרק ג, סי' ג, אות טו; קובץ פסקים, הלכות מעשר כספים, פרק יז, סעיף ז; הרב ישראל הרפנס, ויברך דוד - צדקה, סי' צד. ואף שיש חולקים בדבר, כמבואר במקורות הנ"ל, נראה כי יש למקל על מי לסמוך כיוון שעיקר חישוב כספי המעשר תלוי בספקות גדולים כגון היחס לכספי מיסים הניתנים לצדקה והיחס לתמיכה בילדים וכן הלאה.

פועל עני, מותר לו להוציא את ההפרש מכספי מעשר.²³⁵ על בסיס זה יש להתלבט אם מי שקונה דבר להנאת עצמו, ועומדות בפניו שתי אפשרויות: האחת זולה ואיננה מהודרת מבחינה הלכתית (כגון מזון בכשרות 'רגילה'), והשנייה יקרה ומהודרת (כגון מזון בכשרות 'מהדרין'), מותר לו לכסות את ההפרש מכספי מעשר.²³⁶ נראה כי כאשר מדובר במוצר שהערך האקולוגי שלו מובהק, ולולא שימוש בכספי מעשר היה האדם נאלץ לרכוש את המוצר המזיק יותר, יש להתיר לו את השימוש בכספי מעשר לכיסוי ההפרש. זאת משום שהדאגה לאקולוגיה היא צורך ציבורי דוחק (עד כדי סכנה) מחד, ומאידיך מדובר ב'הידור' שהאדם הפרטי לא מחויב להשקיע עבורו סכומים שלא הולמים את מצבו הכלכלי, ועל כן יש להקל בדבר. עם זאת, יש להקפיד שהדבר ייעשה אך ורק במצבים מובהקים שבהם התועלת לשמירת הסביבה מובהקת, וכן ראוי להשתמש למטרות אלו רק בחלק מכספי המעשר (לערך עד מחציתם) ולא בכולם.²³⁷

למעשה:

מותר לתרום מכספי מעשר כספים לארגונים שמקדמים את שמירת הסביבה. כמו כן אפשר להשתמש בחלק מכספי המעשר לכיסוי ההפרש הנחוץ לרכישת מוצרים אקולוגיים במקום מוצרים שאינם כאלו, תוך הקפדה על כך שישמשו לתועלת סביבתית מובהקת. הכרעה הלכתית זו נובעת מן ההכרה בסוגיות הקיימות כיעד המוגדר כענייני מצווה. אפשר שיש לעמדה זו השפעה נרחבת יותר גם ברמת הקהילה והמדינה, כגון בעולמות ה"הקדשים הדתיים" וההיתר להשתמש בכספי הקדשות גם לענייני סביבה חיוניים.

כאשר מדובר במוצר
שהערך האקולוגי שלו
מובהק, יש להתיר את
השימוש בכספי מעשר
לכיסוי ההפרש

²³⁵ הרב צבי לאנגער, מילתא דשכיחא - מעשר כספים, סי' כה.

²³⁶ בספר נאות מרדכי, הלכות מעשר כספים, ח"ב, עמ' צב, הסתפק אם מותר לשלם עבור נסיעה במונית כדי להימנע ממראות לא צנועים הכרוכים בנסיעה באוטובוס. ובספר באורח צדקה (פרק יא, סעיף לה) הכריע לקולא וכן הכריע בספר עשרה זהב, פרק ג, סי' ג, ענף ט. ומאידיך כתב בספר באורח צדקה (שם, סעיף לו) שאי אפשר לקחת מכספי מעשר את ההפרש בין משרת שזהיר בהלכות כשרות למשרת שאינו כזה.

²³⁷ כפי שכתבו הפוסקים ביחס למטרות נוספות שיש בהן ממד של מצווה אך אינן צדקה גמורה, ראו בשו"ת ויצבור יוסף ח"ה, סי' סו.

ביעור חמץ

פתיחה

אחד המחזות שאינם נעימים לעין הוא מראה הרחובות בערים רבות ערב חג הפסח, כאשר שברי פחמים מתגוללים על הרצפה ועשן כבד מחניק את הנשימה. מלבד אי הנעימות, זיהום האוויר עשוי גם לפגוע בבריאות התושבים וכן תורם לנזקים סביבתיים ארוכי טווח. מבחינה הלכתית-מעשית ישנן שתי שאלות שיש לדון בהן סביב שרפת החמץ: א. ביעור החמץ מול מכירתו. ב. ביעור על ידי שרפה לעומת דרכים אחרות.

ביעור או מכירה

עם פרוס הפסח, ראוי שלא לרכוש חמץ בכמויות גדולות שאי אפשר לגמור עד ערב פסח,²³⁸ בין השאר משיקולי 'בל תשחית' וענייני סביבה, וכן ראוי למסור את עודפי החמץ לשכנים שיעשו בהם שימוש או לארגוני צדקה. ברם, מטבע הדברים נותרו לאדם מוצרי חמץ ברשותו, ועליו לבחור בין שתי אפשרויות: למכור או לבער אותם.

הדיון בהסתמכות על מכירת חמץ לאורך הדורות היה בעיקרו על בסיס כלכלי. על רקע המחלוקות והחששות ההלכתיים הקשורים למכירה, כתבו רוב הפוסקים שראוי להגביל מכירת חמץ גמור רק למקרים שיש בהם הפסד כספי גדול.²³⁹ אך בדברי הפוסקים מן הדורות האחרונים אפשר למצוא גם התייחסות למכירה שאינה נובעת מצורך כלכלי אלא מתוך רצון להימנע מאיסור 'בל תשחית'.

הרב אליהו שלזינגר שלח לפני פוסקים גדולים, הרב שמואל וואזנר והרב אליעזר וולדנברג, את אותה שאלה: "איך לנהוג כאשר באים אנשים שנשארו להם דברים יקרי ערך כקופסאות בשר וכה"ג שיש תערובת חמץ, דאם יאבדם איכא חשש מלאו דבל תשחית". שני הפוסקים השיבו שאין איסור לבער את החמץ, משום שמדובר בקיום מצוות השבתת חמץ כפשוטה. ויחד עם זאת שניהם כתבו שמי שיעדיף למכור את החמץ "אין בדינו למחות בו" (שבט הלוי ח"ט, ס"ו קב) והוא "אינו עובר על איסור" (ציץ אליעזר ח"כ, ס"ו נא).²⁴⁰

הנטייה להעדיף ביעור חמץ על פני מכירתו נוגעת לחמץ גמור. כאשר מדובר בספק חמץ, התמונה מורכבת יותר. בשו"ת מהרא"ל צינץ (אור"ח, ס"ו ה) כתב על מי שמצא בביתו ספק חמץ, שיש מקום להצדיק את המנהג להשהות את המוצר עד לבירור מעמדו, משום שלעומת האפשרות שמדובר בחמץ, ויש חובה

להשביתו, ישנה אפשרות שהמוצר כשר והמאכרו עובר ב'בל תשחית'. פוסקים אחרים פקפקו בסברה זו, וכתבו שגם שרפת ספק חמץ איננה בגדר 'בל תשחית'.²⁴¹ ולמעשה אין להשהות ספק חמץ שנמצא במהלך הפסח. אך יש בסברה זו כדי לאפשר לכתחילה מכירה

לעומת האפשרות שמדובר בחמץ, ויש חובה להשביתו, ישנה אפשרות שהמוצר כשר והמאכרו עובר ב'בל תשחית'

238 הרב בן ציון מוצפי (פסח בציון עמ' 38) העיד על אביו הרב סלמן מוצפי: "השתדל שישאר רק כזית חמץ משום איסור בל תשחית וגם חשש שמא לא ישרף החמץ יפה"

239 פסקי תשובות או"ח, ס"ו תמח, אות י; פניני הלכה פסח פרק ו, הלכה ג.

240 וכעין זה כתוב בספר הליכות אבן ישראל (עמ' צה): "שאלו את רבינו שהגר"פ אפשטיין זצ"ל הורה למי שיש לו בביתו אטריות למכור לנכרי ולא לשרוף משום בל תשחית. ושאל שכהיום יש שמורים לשרוף ולא למכור רבינו ענה ואמר יש מחמירים בבל תשחית ויש מחמירים להיפך ע"כ דברי רבינו".

241 מנחת פתים או"ח תמו (ועי' בספר טל תורה בכורות יח ע"א); הרב אברהם ישראל, ואין למו מכשול, פסח, פרק ט, עמ' רצז.

של ספק חמץ לגוי כדי להימנע מ'בל תשחית'.²⁴²

דברי הפוסקים הללו נאמרו מנקודת המבט של איסור 'בל תשחית', אשר קיים במידה קטנה יחסית כאשר לא מדובר בהשחתה לשמה. עליהם יש להוסיף את יסודות הקיימות האחרים שאותם סקרנו, דהיינו ההשפעה של בזבוז המזון על כדור הארץ ויושביו. השפעה שבמציאות ימינו אינה פחותה משיקולים כלכליים שעבורם הותרה מכירת חמץ בעבר.

שרפה או השלכה

את החמץ שנותר ולא נמכר לגוי יש להשבית בערב פסח. יש מחלוקת תנאים בנוגע למצוות ההשבתה: לר' יהודה היא דווקא בשרפה, ולחכמים בכל דרך. לרוב הראשונים, הלכה כחכמים. כמו כן, לרוב הראשונים המצווה לשרוף לר' יהודה חלה על חמץ שנמצא אחר חצות היום, אבל לפני חצות אפשר גם לר' יהודה לבערו בכל דרך. אף שהלכה כחכמים כתב הרמ"א (או"ח תמה, א), שהמנהג לשרוף את החמץ. למעשה, נהוג לבער חמץ בשרפה, אך אין צורך לבער כך את החמץ כולו אלא 'כזית' בלבד.²⁴³

מנהג שרפת חמץ משפיע במידה קטנה יחסית על פליטת גזי החממה העולמית, כך שיסוד הדאגה לעתיד האנושות פחות משמעותי כאן.²⁴⁴ אולם הוא מהווה מפגע סביבה סביבית מידי, בשל זיהום האוויר ובשל הסכנה שבמדורות. על כן נכון לצמצם את השרפה לכמות המינימלית בלבד, לעשות זאת במדורות משותפות, להימנע משרפה של שקיות ואריזות וכדו', ובכך לממש את האחריות לענייני הסביבה גם בביעור חמץ.

למעשה:

- א. יש לתכנן את צריכת החמץ מראש, ולגרום לכך שלקראת הפסח תישאר כמות קטנה. לשרפה עצמה ראוי להשאיר חתיכה בגודל 'כזית'.
- ב. יש להימנע משרפת שקיות ניילון ואריזות, ודברים מזהמים אחרים שכלל אינם חייבים בביעור.
- ג. מי שמחמיר בחיי היומיום שלו בענייני קיימות, ומבקש להעדיף מכירה על פני ביעור - יש לו על מי לסמוך.
- ד. ברמה הציבורית, יש לעודד את מנהג איסוף החמץ ונתינתו לעובדים זרים או מכירתו לצורך עניים וכדומה.²⁴⁵

בשולי הדברים: מנהג ישראל כדורות האחרונים להדליק מדורות בל"ג בעומר. למדורה זו אין מעמד הלכתי מחייב, אולם היא מנהג נאה שיש בו כדי לקרב את ישראל, ובפרט

²⁴² הרב יצחק רושצקי, נזר ים - פסח, פרק נד.

²⁴³ משנה ברורה סי' תמה, ס"ק י.

²⁴⁴ כמו כן, גם אם זורקים את החמץ לפח הוא עשוי להישרף בצורה זו או אחרת.

²⁴⁵ בשו"ע יו"ד קנא, יא נפסק שאין לתת מתנות חינוך לגוי שאינו מכיר, אך מותר לתת מתנה לעובד זר או אדם מוכר אחר.

את ילדי ישראל, לאביהם שבשמיים. בד בבד, מסורת הדלקת המדורות בל"ג בעומר גובה מחיר סביבתי ובריאותי כבד. זיהום האוויר עולה במידה רבה מאוד בעת החגיגות המלוות במדורות, מעל לרמות הבטוחות לפי חוק אוויר נקי. בעקבות העלייה ברמת הזיהום גדל מספר הפונים לחדרי מיון בגין התקפי אסתמה ובעיות נשימה (בנוסף על נזקים ישירים מהמדורה, כגון כוויות).²⁴⁶ למעשה נראה כי לא יהיה זה נכון לבטל כליל את מנהג המדורות, שיש בו ערך חיובי והוא אינו מזיק יותר מפעולות אחרות שאנשים עושים להנאתם. אולם ראוי לצמצם את גודל המדורות ומספרן, ובפרט להימנע משרפה של חומרים מזהמים.²⁴⁷ כך לא ייפגעו יסודות המנהג, ואדרבה, נזכה מתוך כך לחיבור עמוק יותר לתורתו של רבי שמעון בר יוחאי, שמיד עם צאתו מן המערה שאל את אנשי העיר: "איכא מילתא דבעי לתקוני? [האם יש דבר שאפשר לתקן?]"²⁴⁸.

246 ראי: Kerret D and Tal A. 2018. Transforming an environmentally pernicious holiday into an environmentally healthy festival: An intervention study of L'ag B'Omer. *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology* 22(3): 238-262.

247 כעין זה הכריע גם בספר תן דעתך, עמ' 40.

248 שבת לג ע"ב.

גניזה ומחזור

פתיחה

בעשורים האחרונים אנו עדים לעלייה מסחררת בכמות דברי התורה המודפסים. העלות הנמוכה של הדפוס הביאה לתופעה חסרת תקדים של עלונים, חוברות ודפי מקורות חד-פעמיים, שמודפסים בהם דברי תורה המיועדים לשימוש קצר-מועד. כתוצאה מכך נגנזים בכל שנה בישראל 30,000 טונות של דפים, הגורמים בתהליך התפרקותם לפליטת גז החממה מתאן.²⁴⁹ על רקע זה יש לשאול: האם מותר להניח את הדפים הללו במתקן מחזור?

הדין ההלכתי

את הכתבים שיש בהם קדושה אפשר לחלק לשלוש מדרגות:

1. שמות ה': אסור מהתורה למוחקם, לאבדם או לבזותם, וטעונים גניזה.²⁵⁰
 2. פסוקים: אסור למוחקם, לאבדם או לבזותם, וטעונים גניזה, ויש מחלוקת אם האיסור מדרבנן או מדאורייתא.²⁵¹ איסור זה חל גם על פסוק שאין בו שם ה', והוא קיים גם בחלקי פסוקים אם הם באורך של שלוש מילים ומעלה ויש להם משמעות.²⁵²
 3. דברי תורה: אסור מדרבנן למחוק, לאבד ולבזות 'פירושים וביאורים', דהיינו כתבים העוסקים בדברי תורה אף שאין בהם אזכור של שמות ה' או ציטוטי פסוקים. יש מן הפוסקים שכתבו שהם לא טעונים גניזה, ומותר להשליך אותם לפח כשהם עטופים.²⁵³ אך העמדה המקובלת יותר היא שהם טעונים גניזה.²⁵⁴
- מכאן שבאופן פשוט ראוי היה לגנוז כל דף שהודפסו בו פסוקים או דברי תורה, וכך אכן כתבו פוסקים רבים.²⁵⁵ עם זאת, ישנם כמה סניפים שאפשר לבסס עליהם את ההיתר להניח דפים אלו בפח מחזור:
- א. קדושה בדברי דפוס. לדעת רבי יעקב וייל אין שום דיני קדושה בספרים מודפסים, בפרט אם הודפסו על ידי נכרי.²⁵⁶ אך לדעת רוב ככל הפוסקים, איסור האיבוד וחובת הגניזה חלים גם על דברי דפוס.²⁵⁷
 - ב. קדושה בעלונים שהודפסו לשימוש זמני. הרב משה פיינשטיין חידש שכאשר מדפיסים דברי תורה שבעל פה, בלי פסוקים מן התורה שבכתב, הקדושה שלהם עומדת בעינה רק כל עוד הם עומדים לשימוש וללימוד. ומשום כך, "כשנקרעו ובלו באופן שלא

249 <https://www.ynet.co.il/judaism/article/rjfnfyqn5>

250 כתב הרמב"ם (יסודי התורה ו, א-ב): "כל המאבד שם מן השמות הקדושים הטהורים שנקרא בהם הקדוש ברוך הוא לוקה מן התורה, שהרי הוא אומר בעבודת כוכבים ואבדתם את שמם מן המקום ההוא לא תעשון כן לה' אלהיכם. ושבעה שמות הם, השם הנכתב יו"ד ה"א ו"ו ה"א והוא השם המפורש, או הנכתב א"דני, וא"ל, א"לוה, וא"להים, וא"להי, וש"ד, וצ"באות".

251 כתב הרמב"ם (יסודי התורה ו, ח): "כתבי הקדש כולן ופירושיהן וביאוריהן אסור לשורפם או לאבדם ביד והמאבדן ביד מכין אותו מכת מרדות... וכן כתבי הקדש שבלו יגנזו". וכן כתב שאסור לכתוב פסוק על טלית או חפץ אחר שעשוי לבוא לידי ביזיון (שו"ת פאר הדור, סי' ז; שו"ע יו"ד רפג, ד). ובספר המצוות (לא תעשה סה) כתב שהאיסור מהתורה כולל את "איבוד ספרי הנבואה". ונחלקו הפוסקים אם האיסור הוא מהתורה או מדרבנן (קונטרס קדוש ישראל, עמ' ח-ט).

252 גנזי הקודש פרק ט, על פי שו"ת הרשב"ש, סי' תפב.

253 תשובות והנהגות כרך א, סי' תקנג; שיח נחום, סי' עד.

254 קונטרס קדוש ישראל, סי' ו.

255 מנחת אשר תלמוד תורה, סי' ט; קונטרס קדוש ישראל, סי' ב.

256 תורת שבת סי' רפד ס"ק א.

257 קונטרס קדוש ישראל עמ' כ-כח.

- שייך לתלמוד בהן, ומותר לשים אותם בפח מחזור.²⁵⁸ ונראה שהוא הדין לעיתונים שעבר זמנם. אך רוב הפוסקים לא קיבלו את חידושו.²⁵⁹
- ג. ביטול ברוב. יש מי שכתבו שמכיוון שדברי התורה בטלים ברוב הניירות האחרים שבמפעל המחזור, מותר לאבד את ערמת הניירות כולה בלי להוציא ממנה את הדברים הטעונים גניזה.²⁶⁰ אך רבים כתבו שכאשר ידוע שיש בעיתון דברי תורה הם לא בטלים ברוב.²⁶¹
- ד. כשאי אפשר. כמה מגדולי הפוסקים ובראשם השבות יעקב (ה"ג, סי' יב) התירו לשרוף ספרי קודש בלויים כשאין מקום בגניזה והם עלולים להתגלגל במקום הטינופת ולהתבזות, ויש מי שהתירו לאור זאת להניח עלונים בפח מחזור.²⁶² אולם ההיתר ניתן במקורו רק במקום שבו אי אפשר היה לגנוז את הספרים באדמה.
- לאור האמור, ומתוך הבנה שהמציאות האקולוגית כיום קרובה לזו שבה הקלו הפוסקים כאשר 'אי אפשר' היה לקבור את הספרים באדמה,²⁶³ יש לסמוך על השיטות המקילות ולהתיר, ואולי אף לחייב מחזור של עלונים ודפי מקורות, כאשר לא ידוע שיש בהם את אחד השמות הקדושים.²⁶⁴

למעשה:

- ברמת הפרט: מותר להניח במתקן המחזור עלונים שאין בהם את שמות ה' המפורשים, ולהחמיר לגנוז רק את המקומות בהם מופיע במפורש שם שמייים. הדבר יביא לצמצום ניכר בעול הסביבתי שמטילה מערכת הגניזה.
- ברמה הציבורית: ראוי לצמצם את השימוש בנייר בכלל, ולהעדיף פרסומים שכלל אינם מחייבים גניזה.²⁶⁵ בנוסף, יש לעודד מו"לים להדפיס מלכתחילה את הפרסומים השונים ללא שמות ה' או ציטוטי פסוקים, ועל ידי כך לאפשר את מחזורם ללא חשש. היסודות עליהם מבוססת ההתייחסות המחייבת לשמירת הקיימות צריכים להנחות אותם בעבודתם.

258 שו"ת אגרות משה או"ח ח"ד, סי' לט. אמנם הוסיף: "אבל לעשות כן למעשה תדבר בזה עם עוד גדולי פוסקים בא"י וגם מגדולי ראשי ישיבה וגם עם גדולי תורה והוראה מעדה החרדית ומהספרדים".

259 קונטרס קדוש ישראל, סי' ה.

260 שיח נחום, סי' עד.

261 אהל יעקב, כבוד ספר תורה, עמ' רטו-ריז.

262 הרב יצחק חזן, יחווה דעת ח"ג או"ח, סי' י.

263 הרחבה בעניין השיקולים האקולוגיים ראו אצל: הרב יעקב אריאל, מיחזורם של עלוני בתי כנסת, תחומין ל (תש"ע), עמ' 472-488. לדבריו "בימינו אנו מודעים יותר לסכנה האקולוגית שעלולה להתרחש על היקום אם לא נצמצם את השימוש באוצרות הטבע ולא נמחזר אותם, ובימינו המיחזור הוא צורך גדול".

264 וכן התירו: שו"ת תשובות והנהגות כרך א, סי' תקנד; הרב דוב ליאור, מצב גניזת דפים וספרים הנדפסים, י"א אדר א' תשע"א (פורסם ברשת: <https://www.kikar.co.il/halacha-responsa/67733>); הרב אליקים לבנון, מהלכות גניזה ט אלול תשע"ג (פורסם באתר 'כושרות': <https://www.kosharot.co.il/index2.php?id=50828&lang=HEB>); רץ כצבי, האקטואליה בהלכה ח"ב, סי' יט. גם בפניני הלכה (ליקוטים א, פרק ו, סעיף יד) כתב שיש למקל על מי לסמוך (וכאשר רוב החומר הוא דברי חולין מותר לכתחילה).

265 הרב יעקב אריאל, שם. בדבריו ציין שלכתחילה יש לדאוג גם שהנייר הממוחזר ימשם לספרי קודש וכן שהעוסקים בגריסת הניירות יהיו נכרים או שתיעשה בגרמא.

פאנל סולרי על גג בית הכנסת

פתיחה

השימוש בפחם ובנפט גורם להגדלת אפקט החממה, בשל פליטת גזים רבה לאטמוספירה במהלך שרפת חומרים אלו. מעבר לאנרגיה ירוקה המיוצרת מרוח, שמש ומים יכול לצמצם את פליטת הגזים ועל כן יש בו ערך סביבתי רב. התקנת קולטים סולריים על גגות בתי כנסת ומוסדות חינוך תורניים עשויה לתרום הן כשלעצמה הן כפעולה חינוכית עבור הקהילה כולה.²⁶⁶ משום כך יש לבחון אם מותר להתקין פאנל כזה ואין בכך פגיעה בקדושת בית הכנסת או בכבודו. חשוב להדגיש כי כל האמור לקמן מבוסס על עמדת מומחים הסוברים שאכן פאנלים אלה מועילים, ואנו דנים בהתקנתם בלבד. יש הטוענים כי תהליך ייצור הפאנלים וגריסתם לאחר התבלותם מזהמים יותר, ועל כן מעדיפים פתרונות אחרים.

הדין ההלכתי

במשנה במסכת מגילה נאמר: "בית הכנסת... אין שוטחין על גג פירות",²⁶⁷ ומשתמע ממנה שאין לעשות שימוש של חולין על גג בית הכנסת.²⁶⁸ מאידך, הרמב"ם התיר להשתמש בעלייה שנמצאת מעל בית כנסת,²⁶⁹ ומהר"ם מרוטנבורג כתב שיש להסתפק אם מותר להשתמש בעלייה כזו תשמיש שאינו מגונה ודבריו הובאו להלכה בשולחן ערוך.²⁷⁰

החיד"א והמשנה ברורה כתבו שיש לחלק בין 'עלייה' שהיא חדר סגור ועל כן יש מקום להקל בה, לבין 'גג' שהוא גלוי לכול והשימוש בו מבזה את בית הכנסת.²⁷¹ אולם הגרש"ז אויערבאך כתב שאדרבה, קדושת הגג פחותה מזו של העליות, והשימוש בה מותר לכל הדעות.²⁷² כך כתב גם הגר"ש וואזנר, וביאר ששטיחת פירות נאסרה במשנה דווקא משום שמלאכה זו "הוי גנאי גמור, כיוון דמשתמש בכל בית הכנסת למלאכתו".²⁷³ לדבריהם היה מקום להתיר שימוש בגג בית הכנסת,²⁷⁴ אמנם הרב וואזנר עצמו כתב בתשובה אחרת שיש לאסור כל שימוש קבוע וניכר בגג או בעלייה, ובכלל זה קביעת אנטנה סולרית, משום שיש בכך ביזיון של בית הכנסת.²⁷⁵

הרב וואזנר כתב
שיש לאסור כל
שימוש קבוע וניכר
בגג או בעלייה משום
שיש בכך ביזיון
של בית הכנסת

266 ראו במאמרו של הרב רונן לוביץ, הסביבה והסביבה הדתית, דעות 89 (תשע"ט).

267 מגילה פרק ג, משנה ג.

268 כך עולה גם מדברי הירושלמי (מגילה פ"ג, ה"ג): "ר' יוחנן מיקל לנשייא דשטחין בגדיהון על אוירא דבי מדרשא".

269 מלבד במקום שמעל ארון הקודש, ראו בשו"ת פאר הדור, סי' קנז.

270 שו"ע או"ח קנא, יב.

271 שו"ת חיים שאל ח"א, סי' נו; ביאור הלכה סי' קנא ד"ה יש; וכן נקט בשו"ת יביע אומר ח"ו או"ח, סי' כו.

272 מנחת שלמה ח"א, סי' צא, אות יד; מנחת שלמה תניינא, סי' קלח. ויסוד דבריו נמצא בשו"ת מהרי"ט ח"ב יו"ד, סי' ד; וראו בשו"ת מנחת יצחק ח"ב, סי' מח, אות ו.

273 שבת הלוי ח"ו, סי' יח. כעין זה כתב גם החתם סופר בשו"ת שלו (ח"א, סי' ל): "שם הוא גנאי גדול דגנותיהם הם בשופי ולא בשפוע ושטחו שם פירות לייבש בפרהסיא בגלוי הוה גנאי טפי, משא"כ גגותינו במדינתנו שהעליות מכוסות בגג צריף ואינו ראוי ליבש פירות אלא לשכיבה בצינעא מכוסה".

274 פסקי תשובות או"ח, סי' קנא, אות ל.

275 שבת הלוי ח"ט, סי' כח. עוד הוסיף שיש לאסור קביעת אנטנה כזו גם על גג של בית פרטי משום סיוע לחילול שבת.

- עם זאת, בדברי הפוסקים הובאו כמה טעמים להתיר:²⁷⁶
- א. הגדרת 'תשמיש': יש שכתבו שהתקנת מכשיר על גג בית הכנסת אינה נחשבת כ'תשמיש', משום שמדובר בפעולה חד-פעמית ואין הדבר דומה לשטיחת פירות או תליית כביסה.²⁷⁷
- ב. שימוש לצורך בית הכנסת: מותר להשתמש במבנה של בית הכנסת לצורך בית הכנסת, כגון לתלות בו מנורות, רמקולים ומזגנים וכן אנטנה לקליטת שידורים של שיעורי תורה שיישמעו בו.²⁷⁸ לכן אם החשמל זורם מן הפאנל אל בית הכנסת הדבר מותר לדעת רוב הפוסקים.²⁷⁹ יש מי שכתבו שדי בכך שבית הכנסת יקבל תשלום עבור הפאנל הסולרי כדי שהדבר ייחשב כ'צורך בית הכנסת',²⁸⁰ אך יש מי שכתבו שהנאה עקיפה כזו אין בה כדי להתיר.²⁸¹
- ג. כאשר מלכתחילה בנו את בית הכנסת על דעת שיתקינו פאנלים או אנטנות או יעשו שימושים אחרים בגגו - הדבר מותר לכל הדעות.²⁸²
- הלכה למעשה, נראה כי גם אם נחשוש לדעת האוסרים הצבת אנטנה, יש להתיר הצבת פאנל סולרי. זאת משום שבפאנל סולרי אין 'ביזיון' כמו באנטנה ולכן אפשר שגם הרב וואזנר היה מתיר את הדבר.²⁸³ יתר על כן, בניגוד לאנטנה סולרית, שנושאת איתה מטען שלילי בעיני הבריות (הן בשל תכנים מסוימים העוברים דרכה, הן בשל תרומתה השלילית לסביבה), פאנל סולרי משדר אחריות ודאגה לקיום הבריאה, ומבטא באופן סמלי את היותו של בית הכנסת מקור של חיים וברכה לעולם כולו. זאת בדומה לדברי חז"ל על כך שהמשכן נבנה מעצי סרק כדי ללמד "דרך ארץ לדורות" ולהראות שאפילו מלך מלכי המלכים בונה את ביתו תוך השתדלות למזער את הפגיעה בסביבה.²⁸⁴ סברה זו מתחזקת ככל שהתקנת פאנלים כאלו הופכת נפוצה גם במוסדות תורניים, כגון הפאנלים הסולריים שהותקנו על גגה של ישיבת פונוביץ'.²⁸⁵ כמו כן, הצורך הסביבתי במעבר לאנרגיות ירוקות דומה לצורך כלכלי שעבורו יש שהתירו גם הצבת אנטנה.²⁸⁶

למעשה:

מותר וראוי להציב פאנלים סולריים על גג בית הכנסת, ולבטא בכך את היות השמירה על קיום העולם חלק מענייניו של בית הכנסת. רצוי לכתחילה שבית הכנסת יעשה שימוש בחשמל המיוצר בהם, ועל ידי כך ההיתר יהיה מבוסס יותר, אך הדבר אינו מעכב.

276 ראו במאמרו של הרב יואב שטרנברג, התקנת לוחות סולאריים על גג של בית כנסת, בכתובת: <https://pitchu-shearim.org/?p=3895>. מסקנתו שם היא שיש להתיר את הדבר, גם בלי לקחת בחשבון שיקולים סביבתיים.

277 ילקוט יוסף, הלכות שבת סי' רמו, סעיף כב; שו"ת חבל נחלתו ח"ב, סי' ד.

278 כך עולה מדברי האשל אברהם (בוטשאש) סי' קנא, סעיף יב, שהתיר לאחסן על הגג עצי הסקה לצורך בית הכנסת. ראו גם בשו"ת אבני דרך ח"ג, סי' טו.

279 כך כתבו הפוסקים שיובאו בשתי ההערות להלן. שלא כדעת הרב שמואל רבינוביץ', בספר שערי ציון ח"ד, סי' מג, שכתב שמכיוון שהחשמל נמכר במלואו לחברת החשמל, ובית הכנסת משלם על הצריכה העצמית שלו ומחובר גם למערכת החשמל הכללית, אין לראות בפאנלים דבר שמשמש את בית הכנסת אלא מקור הכנסה בעלמא.

280 ילקוט יוסף, הלכות שבת סי' רמו, סעיף כב; חשוקי חמד זבחים עה ע"א; דברות אליהו ח"ט, סי' כג.

281 שבת הלוי ח"ט, סי' כח; הרב יהודה דרעי, חגים זמנים; ברכת אוריאל ח"ב, סי' י. ובספר מאיר עוז ח"ה, סי' קנא, סעיף יב, הסתפק בדבר.

282 הרב יהודה דרעי שם, על פי רמ"א או"ח קנא, יב וט"ז שם ט"ק ד.

283 שו"ת ישיב יצחק חל"ט, סי' ו.

284 שמות רבה פרשה לה, אות ב.

285 ראו בכתבה: <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4524953,00.html>

286 בשו"ת מעין אומר (ח"ז, פרק א, סי' מג), נכתב בדעת הרב עובדיה יוסף שכאשר בית כנסת נמצא במצב כלכלי לא טוב מותר לו להתקין אנטנה עבור תשלום.

קבורה וקיימות

פתיחה

בכל שנה נפטרים ונקברים במדינת ישראל למעלה מ-50,000 בני אדם, רובם הגדול יהודים, כאשר בשיטת הקבורה המסורתית ('קבורת שדה') אפשר לקבור כ-300 בני אדם בדונם.²⁸⁷ משמעות הדבר היא ששטחים נרחבים, גם באזורים צפופים, הולכים ונתפסים על ידי בתי קברות. בנוסף, הקברים והתשתיות הנדרשות עבורם צורכים כמויות גדולות של בטון, שהייצור שלו מהווה גורם מרכזי לפליטת גזי חממה.²⁸⁸ חכמינו היו מודעים למצוקת המקום שמייצרים הקברים הרבים, והנחו לא לסמן בתי קברות כמקומות טמאים (שאסור לכהנים להיכנס אליהם) במרחק רב מן הקברים עצמם, "שלא להפסיד את ארץ ישראל",²⁸⁹ אך מצוקת המקום הולכת וגוברת.

הדין ההלכתי

קבורה רוויה

פתרון ראשוני, המיושם בישראל בצורה נרחבת, הוא קבורה רוויה, בקומות או בכוכים. בדרכים אלו אפשר לקבור עד 2,500 בני אדם בדונם.²⁹⁰ הפוסקים דנו אם בשיטת קבורה זו, שבה יש חציצה בין הנפטר לקרקע, או שהמת קבור בעפר שהובא למקום בצורה מלאכותית, מתקיימת החובה ההלכתית לקבור את הנפטר באדמה. על רקע זה גיבשה מועצת הרבנות הראשית נהלי קבורה שעל פיהם משלבים בבניין שכבות עפר המחוברות לקרקע עולם, ולדעת רוב הפוסקים שיטת קבורה זו מותרת מבחינה הלכתית, ודאי כאשר יש צורך בדבר.²⁹¹ על כן, על מוסדות התכנון לעודד ולתמך את גופי הקבורה לקיים את הלכות קבורה ואת חובת שמירת הסביבה במלואן, בדרכים שונות של קבורה רוויה.

אך גם אם הדבר ייעשה, אין בו כדי לתת מענה ארוך טווח הן לבעיית המקום הן לצריכת הבטון. על רקע זה ישנן שתי שיטות שעשויות לצמצם את הפגיעה האקולוגית: 'קבורת ארץ ישראל' ו-'קבורה אקולוגית'.

קבורת ארץ ישראל: ליקוט עצמות

אחת מצורות הקבורה המסורתיות בתקופת המשנה הייתה קבורה זמנית בקרקע, למשך שנה, ולאחר מכן ליקוט העצמות לתוך כד המונח באחוזת קבר משפחתית.²⁹² באופן זה, כאשר העצמות נשמרות בתוך כדים צרים העומדים זה לצד זה בכוכים, יצמצם משמעותית השטח הנדרש עבור הקבורה.²⁹³ הרב רפי אוסטרופ, יו"ר המועצה הדתית בגוש עציון, הראה

287 נ' קסלר, ע' קליין, ס' חסקין. 2019. איך יקברו אותנו? המשמעויות הסביבתיות של קבורה נצחית. אקולוגיה וסביבה 10(3), עמ' 13-14.

288 Concrete: the most destructive material on Earth". the Guardian. 25 February 2019

289 מועד קטן ה"ב. עוד על ההתמודדות עם אתגר הקבורה בימי חז"ל ראו: האקולוגיה האנושית בעולם העתיק, עמ' 105-102.

290 קסלר קליין וחסקין שם.

291 יביע אומר ח"ט יו"ד, סי' לד; הרב אברהם צבי שינפולד, דין ודברים בענין 'קבורה בקומות', שורת הדין יג (תשס"ח), עמ' קמה-קמז; הרב יעקב רוז'ה, עוד בענין קבורה בקומות, המעין 210 (תשע"ד); הרב משה בארי, קבורה במבנים, תחומין לו (תשע"ו), עמ' 248-256. ראו סקירה של המחלוקת בסוגיה זו אצל: הרב יצחק בר זאב, ערכי סביבה ויהדות, עמ' 38-40.

292 יצחק בלאו, גלגולו של מנהג ליקוט עצמות המת, שאנן כג (תשע"ח), עמ' 13-23. יודגש כי שיטה זו לא הייתה בלעדית, אך הייתה נפוצה למדי, כפי שהראה יעקב קרויזר, ליקוט עצמות, מעגלים ט (תשע"ז), עמ' 165-180.

293 בשיטה זו אפשר להכניס כ-3500 קברים לדונם, בעלות של כ-600 ש"ח לקבר, לעומת שיטות הקבורה בקומות

במאמר בכתב העת 'תחומין' כי אין מניעה הלכתית לחזור ולקבור כך בימינו, ודבריו זכו להסכמה של גדולי הפוסקים, ביניהם הרב יעקב רוז'ה, הרב דוב ליאור,²⁹⁴ הרב אריה שטרן,²⁹⁵ הרב יהודה הלוי עמיחי,²⁹⁶ והרב יובל שרלו.²⁹⁷ אף שבמבט ראשון יש בכך שינוי ממנהגי הקבורה המקובלים, כיוון שמדובר בחזרה למנהג ותיק, ויש צורך דוחק בכך, יש לעודד ולקדם את השיבה לצורת קבורה זו.²⁹⁸

קבורה אקולוגית

שיטת קבורה נוספת היא תהליך שבו המת נעטף בחומרים מתכלים ועל מקום הקבורה ניטע עץ, כך ששטח הקבורה הופך לפארק.

שיטה זו הופכת רווחת יותר ויותר בקהילות לא-יהודיות בחו"ל, אך אינה עומדת בדרישות ההלכה. במשנה (אהלות פי"ח, מ"ג) נאמר שאין נוטעים אילנות בשדה שאבד בה קבר, ולדעת רבים מן הפוסקים משמעות הדבר היא איסור על נטיעת כל סוג אילן במקום שבו קיים חשש שיש קבר.²⁹⁹ בטעם הדבר יש שכתבו שהחשש הוא שמא פירות האילן ייטמאו מן המת,³⁰⁰ יש שכתבו שחכמים לא רצו למשוך בני אדם לטייל במקום ולהיטמא,³⁰¹ ויש שכתבו שהאיסור הוא בכך ששורשי האילן יפגעו בגופה ויהיה בכך משום בזיון המת.³⁰² מלבד זאת, קיים חשש ממשי שמא כהנים ילכו תחת העצים וייטמאו. כמו כן, פוסקים רבים כתבו שנטיעה על גבי קבר מנוגדת למנהג ישראל.³⁰³ על כן נראה כי יש להימנע מצורת קבורה זו.

לדעת רבים מן הפוסקים יש איסור על נטיעת אילן במקום שבו קיים חשש שיש קבר

למעשה:

- א. ברמת הפרט: ראוי לבחור בשיטת הקבורה הטובה ביותר לסביבה, מבין האפשרויות הקיימות והמותרות.
- ב. ברמת הכלל: יש לעודד ולתמרץ שימוש בקבורה רוויה (בקומות ובכוכים) על פני קבורת שדה. וראוי להניע תהליך של חזרה ל'קבורת ארץ ישראל' שבו מלקטים את העצמות לתוך כד.
- ג. אין לעשות שימוש בדרך של 'קבורה אקולוגית' הכוללת נטיעת אילנות על הקבר.

שבהן אפשר להכניס לכל היותר כ-2500 קברים בעלות של למעלה מ-10,000 ₪ לקבר. ראו בחוברת 'קבורת ארץ ישראל', המועצה הדתית האזורית גוש עציון.

294 הרב רפי אוסטרופ, ליקוט עצמות הלכה למעשה, תחומין לב (תשע"ב), עמ' 387-392. מכתבי הרבנים מופיעים באתר 'קבורת ארץ ישראל' בכתובת: <https://kvurat-eretz-isr.org.il/>.

295 לדעת הרב שטרן, "אין להחיל שיטה זו באופן גורף, אבל קהילה שתחליט לנהוג כך בחלקת קבורה חדשה, יכולה לעשות זאת". כך הובא במאמרו של יאיר פורסטנברג, יוזמה לחידוש מנהג ליקוט עצמות: בעיות חדשות, פתרונות ישנים, דעות 82 (תשע"ח).

296 הרב יהודה הלוי עמיחי, "קבורה רוויה", אתר "כיפה", י"ב בטבת תשע"ב בכתובת: <http://www.kipa.co.il/ask/show/259092>

297 <https://shabaton1.co.il/?p=7214>

298 כך הטיק גם יעקב קרויזר במאמר הנ"ל, וחיזק את דבריו הרב דוד ביגמן בנספח שם.

299 מדברי הרמב"ם (טומאת מת ח, ג) משתמע שהאיסור הוא רק באילן מאכל, אך הראב"ד (שם) כתב שהוא הדין באילן סרק.

300 כך המשמעות הפשוטה בפרוש המשניות לרמב"ם אהלות יח, ג. אמנם דבריו צריכים תלמוד כי לכאורה בשלב זה אין הפירות מקבלים טומאה. וראו: פקודת האהל ח"ג, עמ' 270-274; דברי דעת אהלות ח"ד, עמ' שנ-שנב.

301 תוספתא אהלות פרק יז, הלכה יא.

302 חזון איש אהלות סי' כג, ס"ק ו; שרידי אש ח"ב, סי' קו.

303 יביע אומר ח"ז יו"ד, סי' לד.

פרייה ורבייה

פתיחה

הפעולה החיונית והמבורכת ביותר שמוטלת על אדם, מנקודת מבט יהודית, היא לפרות ולרבות: "לא נברא העולם אלא לפרייה ורבייה שנאמר (ישעיה מ"ה) לא תהו בראה לשבת יצרה".³⁰⁴ חכמים הוסיפו והנחו כי גם מי שהוליד כבר בן ובת ימשיך להוליד ילדים נוספים.³⁰⁵ בד בבד, מנקודת מבטם של מדעני אקלים, הפעולה המזיקה ביותר שיכול אדם לעשות, יותר מלטוס במטוס או לאכול בשר או להשתמש בכלים חד-פעמיים, היא להביא לעולם אדם נוסף; כזה שבעצמו יטוס במטוס ויאכל בשר וישתמש בכלים חד-פעמיים.³⁰⁶

כאשר עורדו חכמינו להרבות בפרייה ורבייה מנתה אוכלוסיית כדור הארץ כרבע מיליארד בני אדם.³⁰⁷ האם המלצה זו עדיין נכונה כשהמספר גדל פי 30 ויותר? או שמא בידינו לומר שהעולם כבר מיושב דיו, וכל תוספת לאוכלוסייה גורעת מן היכולת שלו להתקיים?³⁰⁸

מלבד ההשלכות הסביבתיות הגלובליות, כגון פליטת גזי חממה וכליוי משאבים, ישנם אתגרים סביבתיים מקומיים שמציבה הצמיחה הדמוגרפית במדינת ישראל. בספר 'הארץ מלאה' הראה החוקר אלון טל כיצד גידול האוכלוסייה כרוך בתופעות של רעש, פסולת ופגיעה בבתי גידול של בעלי חיים בישראל, ומציב קשיים רבים בתחומי התעבורה, הדיר, החינוך, הבריאות ותחומים נוספים.³⁰⁹ יצוין עם זאת כי תחזיות בדבר 'התפוצצות אוכלוסין' וקריאה לצמצם ילודה משום כך השמיע כבר הכלכלן והדמוגרף רוברט מלתוס בשלהי המאה ה-18,³¹⁰ והן התבררו עם השנים לאור התפתחויות הטכנולוגיות.

הדין ההלכתי

אם נקבל את הנחת המוצא, שלפיה ריבוי ילדים יפגע ביישוב העולם, הרי שיש כאן סוגיה מרתקת שטרם נידונה כראוי בהקשר הסביבתי: האם יש להתחשב בסיכונים עתידיים כאשר בוחרים להביא ילדים לעולם?

שתי סוגיות בגמרא מספקות לשאלה זו שתי תשובות סותרות.

סוגיה אחת, במסכת ברכות (י"ע"א), מספרת על חזקיהו המלך שנמנע מפרייה ורבייה כי ראה ברוח הקודש שעתידים לצאת ממנו בנים לא טובים (מנשה). ישעיהו הנביא גוער בו על כך ואומר: "בהדי כבשי דרחמנא למה לך? מאי דמפקדת איבעי לך למעבר, ומה דניחא קמיה קודשא בריך הוא – לעביד". דהיינו, על האדם מוטל לפרות ולרבות, בלי להתחשב בשיקולים עתידיים שהם מענייניו של הקדוש ברוך הוא.³¹¹

304 משנה מסכת גיטין פרק ד משנה ה. וראו: רמב"ן בראשית ב, יח; ספר החינוך מצווה א; רמח"ל חובת הלבבות שער ט שער הפרישות פרק א.

305 יבמות סב ע"ב; שו"ע אה"ע א, ח.

306 Seth Wynes and Kimberly A Nicholas 2017 Environ. Res. Lett. 12 074024

307 [Maddison (27 July 2016). "Growth of World Population, GDP and GDP Per Capita before 1820

308 בספר 'לנבוכי הדור' (פרק ה) הציע הראי"ה קוק דרך מקורית להתמודד עם התפוצצות אוכלוסין בעולם שבו תוחלת החיים גבוהה: "המקום ודאי לא יהיה צר לבני אדם. כי ברב ההשתלמות ההדרגית יתגלו עוד בנקל דרכים להתיישב בכוכבים רבים ועולמות אין מספר".

309 אלון טל, והארץ מלאה: התמודדות עם פיצוץ אוכלוסין בישראל. הקיבוץ המאוחד; 2017, עמ' 31-74.

310 An Essay on the Principle of Population, London 1798

311 ראו את המסקנה שגזר מסוגיה זו הרב יהושע פפר, ותחסרהו מעט - על גבולות האחריות האנושית, צריך עיון ח' חשון תשפ"ב (בדילוגים): "זוהי התשובה הפשוטה למי שמבקש להגביל ילודה בשל איומי האקלים: אנחנו ממשכים להאמין בחיים. אנו מאמינים שבני אדם הם יצורים מופלאים היודעים להתמודד גם עם משברים קשים, ואנחנו מאמינים באלוקים ובטובו האינסופי. מי שמאמין באלו אינו מסוגל להעלות על דעתו שהתאבדות קולקטיבית, גם חלקית, היא דבר ראוי. עלינו להביא לעולם ילדים מתוך אמונה בחיים, מתוך ביטחון בחמתם

מאידך, בגמרא במסכת בבא בתרא (ס ע"ב) נאמר:

מיום שפשטה מלכות הרשעה, שגזורת עלינו גזירות רעות וקשות, ומבטלת ממנו תורה ומצוות... דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לישא אשה ולהוליד בנים, ונמצא זרעו של אברהם אבינו כלה מאליו, אלא הנח להם לישראל, מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין.³¹²

מסוגיה זו עולה כי יש לקחת בחשבון סיכונים עתידיים ואין להוליד ילדים למציאות שבה יהיה קושי לגדלם לתורה ומצוות כראוי.³¹³ דברים ברוח זו כתב גם רב סעדיה גאון:

וראיתיו נכון בבנים שיחנם הבורא לעבדו כרצונו... ואומר מה תועלת יש בהם אם לא יהיה להם מזון וכסות ומחסה, ומה טוב יש בגדולם אם לא יהיה להם חכמה ומדע? ומה היא חנינתם והחמלה עם העדר אלה הדברים? רק תוספת בצער האבות; ואנה הוא יקדם וכבודם, שיקוה מהם דבר, כשלא יהיה להם הקדמות?³¹⁴

רס"ג מתייחס בדבריו הן למצבם החומרי של הבנים והן למצבם הרוחני, וכותב שאין ערך להבאת ילדים לעולם בלי שיש בסיס כלכלי וחינוכי איתן שמאפשר לגדל אותם כראוי.

יש מן המפרשים והפוסקים שהבחינו בין החובה הבסיסית לקיים מצוות פריה ורביה בהולדת בן אחד ובת אחת, שאינה תלויה בנסיבות, לבין המצווה (מדרבנן) להביא ילדים נוספים משום "וְלָעָרַב אֶל תַּנַּח יֶדְךָ" (קהלת יא, ו).³¹⁵ לדבריהם, דווקא ביחס לתוספת זו יש מקום לשקול שיקולים עתידיים משום שתכליתה הוא "כי אינך יודע אי זה יכשר הזה או זה", וממילא אין טעם להוליד ילדים באופן שיכשיל את שגשוגם. ואכן, פוסקים רבים כתבו שמי שהוליד בן ובת יכול להימנע מהבאת ילדים נוספים מתוך שיקולים כגון: צער לידה, צער גידול בנים, שלום בית, קשיים כלכליים ואף שיקולים חינוכיים.³¹⁶ קל וחומר אפוא שיש לקחת בחשבון את הסכנות האורבות לעולם בעידן שיהיה בו חוסר במשאבים וסכנת רעב ועוני המוני. יש מקום לפרש באופן דומה את הנחיית חז"ל, שלא ישמש אדם מיטתו בשני רעבון,³¹⁷ אך הדבר איננו הכרחי.³¹⁸ לאור זאת נראה כי באופן עקרוני היה מקום לבחון האם נכון ליישם הנחיה זו גם בענייננו, ולמעט בקיום מצוות "ולערב אל תנח" בעידן של התפוצצות אוכלוסין, ככל שמשבר האקלים הניצב לפתחנו הינו קרוב וממשי.

אולם לעת עתה כל זה הוא דיון תיאורטי. במציאות הנוכחית של מדינת ישראל ושל העם היהודי ישנם שיקולים נוספים שעלינו להביא בחשבון. ראשית, העם היהודי עוד לא התאושש ממאות שנות גלות, רדיפות, פוגרומים, וכמובן השואה, ומוטלת עליו משימה להתעצם ולגדול. זהו גם צורך ביטחוני הדרוש לשם שגשוג בסביבה עוינת.³¹⁹ שנית, בעולם המערבי ישנה צניחה מדאיגה בשיעור הילודה, עד כדי סכנה קיומית למדינות מסוימות,

וביחמתם, ומתוך אמון בהשגחת הקב"ה שחיים ברצונו. ומה באשר לאיום הסביבתי? אין להתעלם ממנו, אך יש להתייחס אליו באיזון. הבחירה בדרך האיזון תלויה בדרך כלל בשתי תכונות מתכונות הנפש: ענווה והכרת הטוב. אדם שניחן במידת הענווה מבין שאלו לו לשחק את תפקידו של האלוקים, ולקבוע על דעת עצמו מי יהיה ומי ימות, מי יתרבה ומי ייכחד."

312 מפשט הגמרא ומדברי רוב הראשונים עולה כי מבחינה הלכתית ראוי היה להימנע מלהוליד, ורק משום שישראל לא ישמעו לנו אם נורה להם כך יש להניח להם בשגגתם. אולם בדברי המאירי (שם ד"ה וכן) מבואר ההיפך: "הנח להם לישראל יעשו רצון קונם ויעשה שליש מה שהושלש בידו ובהדי כיבשי דרחמנא למה לן אלא הרי אנו מקוים ומצפים למדת רחמיו ואינה אדידה עבדא."

313 יש מקום לחלק בין הסוגיות בכך שחזקיהו נמנע מפריה ורביה על סמך רוח הקודש, ואילו בסוגיה בבבא בתרא יש אינדיקציה מציאותית ודאית לכך שהילדים לא יוכלו לשמור תורה ומצוות.

314 ספר האמונות והדעות מאמר י, פרק ו.

315 כך כתבו לחלק בספר מרפסין איגרא (עמ' קצו) ובשו"ת בני אהרן (המובא בשבט הלוי ח"ד, ס"י קסא).

316 שו"ת אבוא ביתך ח"א, ס"ד.

317 תענית יא ע"א, ראו בדברי המאירי (שם ד"ה אף): "פי' בתלמוד המערב שלא יהא הקדוש ברוך הוא עוסק בחורבנו של עולם והוא בונה", וכעין דברי מדרש תנחומא (פרשת נח, אות יז) בהסבר האיסור על נח ובניו לשמש מיטתם בתיבה בזמן המבול. וראו במאמרו של צבי הר שפר, האקולוגיה במורשת ישראל, שאנן 1 (1995), עמ' 117-155, שלמד מכאן "שבעות מחסור מחייבת ההלכה היהודית הגבלות וצמצום דרסטי בריבוי הטבעי". גישה כזו הובאה, ונדחתה, גם אצל: Rabbi David M. Feldman, Birth Control and Jewish Law, New York University Press, 1998, pp. 51-53.

318 ראו במאמרו של הרב אברהם שטיינברג, הגישה היהודית הכללית למניעת הריון, ספר אסיא ד (תשמ"ג), עמ' 139-166, שדחה את האפשרות ללמוד ממקור זה מכמה טעמים.

319 אנציקלופדיה הלכתית רפואית ח"ד, ערך 'מניעת הריון', סביב הע' 125-126; הרפואה כהלכה כרך ב, שער ד, ס' א, פרק ב. וראו את דברי הרב יעקב אריאל, הלכה בימינו, עמ' 149: "יש להעדיף את פיקוח נפשנו הלאומי על פני פיקוח נפשנו התזונתי".

כגון יפן וקוריאה הדרומית, בשל היפוך פירמידת הגילים.³²⁰ מדינת ישראל, כמדינה מערבית מפותחת, מהווה גם היא חלק מן התופעה, גם אם במידה פחותה בהרבה; והמיתון בקצב הצמיחה צועד בה יד ביד עם מציאת פתרונות לאתגרי הצפיפות.³²¹ משום כך, הלכה למעשה בעת הזאת אין לצמצם ילודה בשל שיקולים אקולוגיים.³²² אדרבה, מדינת ישראל צריכה להמשיך ולשמש דוגמה ומופת לחברה מערבית שמאמינה בחיים ובמשפחה, ובכך שהמין האנושי נועד לשמור את עץ הגן ולהוסיף ברכה לעולם בקיומו ולא בהיעדרו. אולם ככל שתנאי המחיה ישתנו, סוגיה זו צריכה לשוב ולהיבחן בעתיד.

למעשה:

אין לצמצם את הילודה מתוך שיקולים אקולוגיים, הן ברמת הפרט הן ברמה הציבורית, אלא לפעול כדי שיהיה ניתן להמשיך ולהוליד בנים ובנות תוך שמירה על העולם ומחויבות לדורות הבאים.

320 Global fertility in 204 countries and territories, 1950–2021, with forecasts to 2100: a comprehensive demographic analysis for the Global Burden of Disease Study 2021, The Lancet, VOLUME 403, ISSUE 10440, P2057–2099, MAY 18, 2024

321 אלכס וינר וקיריל שרברמן, מגמות דמוגרפיות בישראל: מבט-על, דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות, 2022, מרכז טאוב, עמ' 193–221. על המשך הירידה בשיעור הפרייה ראו: אלכס וינר, הדמוגרפיה של ישראל 2023, מרכז טאוב 2023.

322 ראו את דברי פרופ' ל. וישליצקי (מדריך רפואי לפי המסורת היהודית, עמ' 56): "אין להגביל את גידול האוכלוסיה אלא להביא להגדלת התפוקה".

הימנעות מאכילת בשר

פתיחה

"התרומה של גידול בעלי החיים לבעיות הסביבתיות היא בהיקף עצום, והפוטנציאל של התרומה שלה לפתרון גדול באותה מידה. ההשפעה משמעותית עד כדי כך שהיא צריכה להיות מטופלת בדחיפות". זוהי השורה התחתונה של מסקנות הדו"ח שחיבר ארגון המזון והחקלאות של האו"ם (FAO) בשנת 2006. בין השאר מזהיר הדו"ח מפני פליטת גזי חממה, זיהום האוויר והמים והיווצרות חיידקים עמידים לאנטיביוטיקה.³²³ דו"חות ומחקרים מאוחרים יותר הצביעו על נזקים סביבתיים נוספים כגון צריכת מים מוגברת וצמצום המגוון הביולוגי.³²⁴ על רקע זה הולכת וגוברת בעולם תנועת הצמחונות האקולוגית, הנובעת מן המודעות הגדלה למגוון הנזקים הסביבתיים הנלווים לתעשיית הבשר.³²⁵ בסקר שנערך בשנת 2021 בארה"ב התברר כי 32% מן הצמחונים והטבעונים תולים את בחירתם בשיקולים סביבתיים, ורק 23% מסבירים זאת בדאגה לבעלי החיים.³²⁶ לאור זאת יש לדון מהו מעמדה ההלכתי של ההימנעות מאכילת בשר על רקע אקולוגי, בפרט כאשר היא עומדת בניגוד לעקרונות הלכתיים אחרים כגון עונג שבת ושמחת יום טוב.

הדין ההלכתי

צמחונות אקולוגית

ההיבט האקולוגי איננו המרכיב היחיד בסוגיית היחס לאכילת בשר. אף שהתורה התירה אכילת בשר,³²⁷ יש מקורות רבים בהלכה ובמחשבה שאפשר למצוא בהם הסתייגות מצריכת בשר מבחינה דתית ומוסרית, בלי קשר להיבטיה הסביבתיים.³²⁸ יחד עם זאת, בתורה עצמה יש ציוויים, הנוגעים לאכילת בשר, שאפשר להבין על בסיס אקולוגי. כך למשל רב סעדיה גאון הסביר את איסור אכילת בשר שחל על אדם הראשון מנקודת מבט של שימור בעלי החיים:

אלוהים מנע את האדם מלאכול את בשר בעלי החיים ומנע גם את בעלי החיים מלאכול זה את זה רק בזמן הראשון, מפני שלא היה להם אלא מספר קטן מכל מין ולו היו אוכלים זה את זה היו כולם כלים ונכחדים. ולפיכך דחה את היתר אכילת הבשר עד שרבו ואז התיר להם.³²⁹

בדומה לכך, יש שפירשו כמה מן המצוות הנוגעות ליחסי אדם וחיה כמצוות הנובעות ממניע סביבתי. דוגמה מובהקת לכך היא מצוות שילוח הקן, והאיסור לשחוט 'אותו ואת בנו' ביום אחד, שאותם הסביר הרמב"ן כך:

323 Livestock's Long Shadow, environmental issues and options", Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome 2006. ישנן אמנם דעות שונות באשר לחומרת הבעיה, ראו למשל אצל: אליקום ברמן, מנא הני מילי - האמת על גידול העוף המודרני, אמונת עתיך 126 (תש"פ), עמ' 55-66.

324 ד' מישורי. 2014. אתיקה, דיאטה וקיימות - המפגש בין צמחונות לאקולוגיה. אקולוגיה וסביבה 5(4), עמ' 319-327.

325 ראו למשל בערך 'Environmental Vegetarianism' בויקיפדיה.

326 "Eat Green, Be Happy: New Study Finds Vegans Are Happier", Tracking Happiness, 19/7/2021.

327 בראשית ט, ג.

328 ראו על כך בספר 'צמחונות יהודית'.

329 פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, עמ' 260. כדברי רס"ג כתב גם רבי דוד קמחי, הרד"ק, (ספרד, 1160-1235) בפירושו לספר ישעיהו (יא, ו): "כי אם אכל בשר משאר החיות והבהמות הנה היה חסר העולם אותה בריה". וראו: Yael Shemesh (2006), "Vegetarian Ideology in Talmudic Literature and Traditional Biblical Exegesis", :Review of Rabbinic Judaism, 9(1-2), pp. 141-166.

לא יתיר הכתוב לעשות השחתה לעקור המין אף על פי שהתיר השחיטה במין ההוא, והנה ההורג האם והבנים ביום אחד או לוקח אותם בהיות להם דרור לעוף כאלו יכרית המין ההוא.³³⁰

הרמב"ן מסביר איסורים אלו לא על בסיס מוסרי אלא על רקע אקולוגי: התורה מבקשת למנוע מן האדם לצרוך בשר באופן חסר-גבולות שיכלה את אחד ממיני בעלי החיים. בדרכו של הרמב"ן הלכו גם רבי עובדיה ספורנו,³³¹ דון יצחק אברבנאל³³² ופרשנים נוספים.³³³ לפי פרשנות זו, הנימוק "למען ייטב לך והארצת ימים" (דברים כב, ז) שנאמר ביחס למצוות שילוח הקן, לא מתייחס בהכרח לאריכות ימיו של האדם הפרטי, בעולם הזה או בבא, אלא לאורח חיים ציבורי שמאפשר קיום ארוך טווח.³³⁴

מקורות אלו מתמקדים בחשש מפני הכחדה של מיני בעלי חיים בשל ציד המוני, אשר הולך ומתממש בימינו באופנים שונים. הן בכך שמינים שונים נמצאים בסכנת הכחדה בשל הביקוש הרב לעורם או לבשרם; הן בכך שתעשיית הדיג המודרנית כרוכה בהיקף עצום של 'שלל לוואי', דהיינו בעלי חיים הניצודים ברשתות-הענק אף שלא נעשה בהם שימוש.³³⁵ זאת מלבד הרס בתי הגידול של בעלי חיים שונים לשם יצירת שטחי מרעה או גידול מספוא. השלכות עקיפות יותר של תעשיית הבשר, כגון פליטת גזי חממה והיווצרות חיידקים עמידים, לא היו מוכרות עד לעת המודרנית ועל כן המקורות הקלאסיים לא דנו בהן. אולם לאור העקרונות של תפיסת הקיימות ההלכתית, גם אותן יש לקחת בחשבון ומתוך כך להשתדל להפחית את צריכת הבשר ושאר המוצרים מן החי.

גם בנוגע לשמחת יום טוב מבואר בפוסקים כי מי שאינו שמח באכילת בשר, עליו לקיים את המצווה בדרכים אחרות

עונג שבת ושמחת יום טוב

ככלל, ההימנעות ממוצרים מן החי הולמת את ההלכה היהודית ואף מונעת ספקות ותקלות בענייני כשרות. אולם בד בבד לא ניתן להתעלם מהעובדה שהתורה לא אסרה את אכילת הבשר. לא זו בלבד, אלא שאתגר הלכתי קיים סביב מצוות עונג שבת ושמחת יום טוב. שהרי נאמר בגמרא בנוגע לשמחת יום טוב: "אין שמחה אלא בבשר",³³⁶ ואף שיש מן הפוסקים שייחסו דברים אלו רק לזמן שבו בית המקדש קיים,³³⁷ הנטייה הרווחת בפוסקים היא להחמיר לכתחילה כשיטת הרמב"ם שיש חובה לאכול דווקא בשר בחג.³³⁸ במצוות עונג שבת התמונה שונה מעט. הרמב"ם כתב שאכילת בשר היא חלק ממצוות עונג שבת עבור מי שידו משגת,³³⁹ וכן כתב השולחן ערוך שיש לאדם להרבות בשבת בבשר ויין

330 רמב"ן דברים כב, ו, הפירוש השני.

331 ספורנו דברים כב, ז.

332 אברבנאל דברים כב, ו.

333 ראו: יעל שמש, חמלה כלפי בעלי חיים בספרות חז"ל ובפרשנות המסורתית, עיוני מקרא ופרשנות ח (תשס"ח), עמ' 677-699. עוד על חשיבות שימור מיני הצמחים ובעלי החיים ראו אצל: הרב מנחם סליי, חיתו ארץ, עמ' 37-43.

334 הרב אברהם קורמן, עקרונות אקולוגיים בטעמי המצוות, שמעתין 59 (תש"ם), עמ' 51-56.

335 ג'ונתן ספרן פויר, לאכול בעלי חיים, עמ' 46, 85.

336 פסחים קט ע"א.

337 מגן אברהם, סי' תרצו ט"ק טו.

338 ראו: שו"ת קנה בשם ח"א, סי' לא; מועדים וזמנים השלם ח"ז, סי' קיא; יחזה דעת ח"ו, סי' לג.

339 רמב"ם שבת ל, ז.

ומגדנות כפי יכולתו.³⁴⁰ יחד עם זאת, רוב הפוסקים הסכימו שביחס למצוות עונג שבת אין עניין באכילת בשר דווקא, ואפשר לקיים את המצווה במאכלים חשובים אחרים המסבים לאדם עונג.³⁴¹

גם בנוגע לשמחת יום טוב מבואר בפוסקים כי מי שאינו שמח באכילת בשר, עליו לקיים את המצווה בדרכים אחרות.³⁴² בנוסף, בשו"ת 'שדי חמד' הזכיר כמה מבעלי הקבלה והמוסר שנהגו להימנע מאכילת בשר, וכתב שמדובר בהנהגה ראויה ובמידת חסידות.³⁴³ הוא הוסיף שמי שנוהג כך, מותר לו להימנע מאכילת בשר גם בשבתות וימים טובים, תוך הסתמכות על הדעה שאין חובה גמורה לשמוח דווקא בבשר בחג או לאכול יותר מכביצה פת בשבת.

בשר מתורבת

אחד החידושים הטכנולוגיים החשובים בימינו הוא תעשיית הבשר המתורבת (או ה"סינתטי") לסוגיו. תעשייה זו מבוססת על שכפול בתנאי מעבדה של תאים מן החי באופן המדמה - ככל האפשר - את הערך התזונתי והקולינרי של בשר מן החי. ככל שיגדל השימוש במוצריה של תעשייה זו, כך תצטמצם באופן דרמטי צריכת הבשר הטבעי. בנוסף, מומחים משערים כי בעתיד מחירו של הבשר המתורבת יהא נמוך במידה ניכרת ממחירו של בשר טבעי, והדבר עתיד לסייע באופן ישיר לשכבות החלשות בארץ ובעולם.

ישנו מגוון רחב של טכנולוגיות ליצירת בשר מתורבת, הנבדלות זו מזו הן בתאי המקור שבהם הן משתמשות, הן בתהליכי השכפול, והן בצורת המוצר הסופי. דיון הלכתי מקיף צריך לרדת לפרטים אלו ולבחון ביסודיות את ההלכות הרלבנטיות. דיון כזה נעשה על ידי פוסקי הלכה רבים בשנים האחרונות. בין השאר, שני סוגים ספציפיים של בשר מתורבת הוגדרו כ'פרווה' בנייר עמדה הלכתי של ארגון רבני צהר.³⁴⁴ אף ששיקולים סביבתיים לא מהווים תחליף לדיונים אלו, יש בהם כדי לעודד מאמצים למציאת פתרונות הלכתיים שיאפשרו את צמצום צריכת המוצרים מן החי.³⁴⁵

למעשה:

ברמת הפרט: במציאות זמננו, שבה תעשיית הבשר כרוכה בצער בעלי חיים ובנזקים סביבתיים, ראוי להפחית את צריכת הבשר. גם את מצוות עונג שבת אפשר לקיים בהידור בלי בשר, ומי שמבקש להימנע כליל מצריכת בשר, רשאי לנהוג כך אפילו בימים טובים.³⁴⁶ ברמה הציבורית: מעבר להתנהגות האישית, זו חייבת להיות גם מגמה גלובלית. האנושות צריכה לפתח מקורות חלופיים לחלבון, שמזהמים פחות וצורכים פחות משאבי קרקע ומים, וניתנים לייצור בעלות סבירה ובת השגה. על כן יש לעודד מעבר לשימוש בבשר מתורבת ולאפשר את ייצורו כך שיהיה כשר למאכל. בה בעת, יש לשקול פעולות מיסוי וחקיקה המעודדות צמצום בצריכת מוצרים מן החי.³⁴⁷

340 שו"ע או"ח רנ, ב.

341 דרכי משה, יו"ד סי' שמא ט"ק א*; משנה ברורה, סי' רמב ט"ק א.

342 ראו מועדים זמנים ושו"ת יחווה דעת שם.

343 שדי חמד, אסיפת דינים, מערכת אכילה, אות א.

344 ארגון רבני צהר, בשר המיוצר במעבדה מתא לא בשרי: נייר עמדה, <https://www.tzohar.org.il/wp-content/uploads/basar.pdf>. לגרסה מורחבת של הנייר ראו: הרב אברהם סתיו, 'בשר מתורבת' המופק מביצית מופרית, תחומין מב (תשפ"ב), עמ' 77.

345 ראו: צמחונות יהודית, פרק טז; עתידין להתחדש, שער ג.

346 להרחבה ראו בספר צמחונות יהודית, פרק יג.

347 כפי שהציע, בהשראת הלכות כשרות הבשר, הרב יצחק דב פריז, זאת הבהמה אשר תאכלו: דיני כשרות הבשר ואקולוגיה, דף פרשת השבוע של מכללת שערי משפט, פרשת ראה תשס"ה (גיליון 220).

דיני מלחמה והשחתה

פתיחה

נוראות המלחמה נעוצה בראש ובראשונה במחיר הכבד שהיא גובה מהמין האנושי: הרוגים, פצועים, נפגעי נפש וכדו'. בד בבד, הרס סביבתי והשמדת משאבים וגידולים היו מאז ומעולם חלק מפעולת המלחמה. תיאורים תנ"כיים של הפסד במלחמה מלווים תדיר בתיאורים של פגיעה אקולוגית: ³⁴⁸ "כִּי גֹי עָלָה עַל אֲרָצִי... שָׁם גִּפְנֵי לְשִׁמָּה וְתֵאֲנִתִי לְקִצְפָּה" (יואל א, ו-ז); "עַל הַהָרִים אִשָּׁא בְּכִי וְנָהִי וְעַל נְאוֹת מְדְבָר קִינָה כִּי נִצְתּוּ מִבְּלֵי אִישׁ עֵבֶר וְלֹא שָׁמְעוּ קוֹל מְקַנְהַ מְעוֹף הַשָּׁמַיִם וְעַד בְּהֵמָה נִדְרָו הַלְכּוּ" (ירמיהו ט, ט). לעיתים הדבר נעשה כפעולה הרתעתית לאחר הכיבוש: "וַיִּתֵּן אֶת הָעִיר וַיִּזְרְעָהּ מֶלֶךְ" (שופטים ט, מה). ולעיתים כחלק מן הלחימה עצמה: "וַיִּבְעַר אִישׁ בַּלְפִּידִים וַיִּשְׁלַח בְּקִמּוֹת פְּלִשְׁתִּים וַיִּבְעַר מִגְדִּישׁ וְעַד קָמָה וְעַד כָּרְם זֵית" (שופטים טו, ה).

פרקטיקות של שרפת ערים כבושות או זריעתן במלח פחות נפוצות כיום, אך כלי המלחמה המודרניים מייצרים נזק סביבתי חסר פרופורציה ביחס לעבר, בין השאר בשל החומרים הכימיים ההרסניים שמתפזרים בכמויות גדולות ופוגעים בקרקע ובמים, וחורבן בתי הגידול של בעלי חיים המביא להכחדת מינים.³⁴⁹ גם המלחמה המתנהלת בשנה האחרונה בעוטף עזה השפיעה בצורה משמעותית על הטבע באזור.³⁵⁰ כאשר יש מתיחות ביטחונית, אנשים נוטים להקל ראש בחשיבות נושאים סביבתיים שנתפסים כפחות דחופים.³⁵¹ בשעה שנכתבים דברים אלה הדעת במדינת ישראל אינה פנויה ואינה נתונה לענייני הסביבה הקשורים במלחמה, בשל הרוע האנושי הנורא שהתפרץ נגדה. עם זאת, התעלמות מוחלטת מהיבטים אלו עשויה ליצור נזק מצטבר עמוק שיעלה בחיי אדם רבים. משום כך, מאז שנות ה-70 של המאה ה-20, שורה של אמנות בינלאומיות (בכללן אמנת ג'נבה) אוסרות על פגיעה שאיננה הכרחית בסביבה במהלך לחימה.³⁵²

הדין ההלכתי

ההתייחסות המשמעותית ביותר של התורה לסוגיית היחס לסביבה נאמרה דווקא במצב של מלחמה: "כִּי תִצְוֶה אֶל עִיר יְמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ לְתַפְשָׁהּ לֹא תִשְׁחִית אֶת עֵצָהּ" (דברים כ, יט). "ללמד שגם כשהחיים תלויים מנגד, כשההרס והחורבן שולטים, ויש חשש גדול שערכים של הטוב והיפה והמועיל נשחקים, מצווה התורה על איסור בל תשחית".³⁵³

המפרשים נחלקו בהבנת פשר המצווה וגדריה. לדעת הרמב"ן, האיסור הוא דווקא על השחתה לשם ההשחתה, ורק כאשר היא נעשית במקום שבכוונתנו ליישב:

זו המצוה בעשה ולא תעשה שלה כשנצור על עיר להלחם עליה לתפשה שנצטוונו לחמול עליה כאשר נחמול על שלנו אולי נכבוש אותה, אבל בצאתנו אל ארץ אויב נשחית ונחבל כל עץ טוב וכן בימי המצור להצר לאנשי העיר בהשחתת האילנות שלא יחיו מהם כל זה מותר. לא אסרה תורה אלא השחתה בחנם.³⁵⁴

348 ראו: גרסטנפלד, איכות הסביבה, עמ' 59.

349 Hanson, T. (2018), Biodiversity conservation and armed conflict: a warfare ecology perspective. Ann. N.Y. Acad. Sci., 1429: 50-65. <https://doi.org/10.1111/nyas.13689>

350 ע' שטייניץ, ש' אלבז, א' מסלטי. 2024. מיפוי ראשוני של השפעות מלחמת שבעה באוקטובר על הטבע בנגב המערבי. אקולוגיה וסביבה 15(1).

351 ע' ברטל, נ' כרמי. 2012. סביבה בצל מלחמה - הקשר בין תפיסת האיום הביטחוני לבין תפיסת האיום הסביבתי, והשפעתו של הקשר על עמדות ועל התנהגויות סביבתיות. אקולוגיה וסביבה 3(4), עמ' 304-311.

352 סקירה של האמנות השונות ראו בוויקיפדיה, "War and environmental law".

353 בין אב - שיחות ומאמרים ח"ג, סי' מז.

354 השגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם שכחת העשין מצווה ו.

הרמב"ם, לעומתו, כתב "שהזהירנו מהשחית האילנות כשנצור על עיר כדי להצר לאנשיה ולהכאיב לבבם",³⁵⁵ ומפרשיו התלבטו אם האיסור קיים גם אם הוא עשוי לקדם את מטרות המלחמה.³⁵⁶ בנוסף, הגמרא (בבא קמא צא ע"ב - צב ע"א) מתירה להשתמש בעץ פרי לשם בניית כלי מצור, אם אין עץ סרק זמין במחיר דומה.³⁵⁷ שאלה נוספת שהתלבטו בה הפוסקים היא אם המצווה נאמרה רק במלחמת הרשות או גם במלחמת מצווה.³⁵⁸

אף שקשה לפסוק הלכות ברורות וחלוטות על פי מקורות אלו, שרובם עוסקים באופן ממוקד בהשחתת עצי פרי, יש מקום ליישם את העקרונות הצומחים מתוכם. ראשית, יש ללמוד על האיסור להשחית לשם ההשחתה, ואף לשם גרימת צער ארוך-טווח לאויב בשעה שאין בכך כל תועלת ללחימה עצמה. שנית, יש ללמוד על הצורך לבחור באמצעי לחימה שיגרמו את הנזק הסביבתי המועט ביותר, כל עוד אין לכך עלות כלכלית גבוהה או פגיעה ביעילות המבצעית. מובן מאליו כי המטרה הראשית של המלחמה היא ניצחון על האויב, וההתמסרות העיקרית היא להשגת מטרה זו. על כן הדעת נותנת כי בפועל, למפקדים בשטח יש זמן ומשאבים מצומצמים מאוד לשיקולים אחרים. אולם בזמן תהליכי ההצטיידות והתכנון יש לנסות לבחור באמצעים שלא יותירו את שטח האויב כולו כאדמה חרוכה.

למעשה:

- א. ברמת הפרט: תשומת הלב העיקרית במלחמה צריכה להיות מוקדשת לניצחון על האויב, ולמניעת נזק למין האנושי, גם במחיר נזקים סביבתיים. חובה להימנע מהשחתת שטח האויב כשאין בכך צורך מבצעי.
- ב. ברמה הציבורית: יש להשתדל ולהצטייד מראש באמצעי לחימה בעלי חתימה אקולוגית נמוכה, כל עוד אין בכך פגיעה במאמץ המלחמתי.
- ג. בראייה כללית, הכללים המעשיים האלה הם קריאה לעולם. בד בבד עם המאמץ המתמיד לצמצום המאבקים האלימים בעולם ולקידומו של השלום, ובשולי האמנות הבינלאומיות הקשורות בבני האדם - יש להכניס למערכת השיקולים גם את ענייני הסביבה, בין בניסיון למנוע את המלחמות, ובין בניסיון לנהל אותן עם נזק מועט ככל האפשר לעתיד של כולנו.

יש ללמוד על האיסור
להשחית לשם
ההשחתה, ואף לשם
גרימת צער ארוך-טווח
לאויב בשעה שאין בכך
כל תועלת ללחימה

355 ספר המצוות לרמב"ם, לא תעשה נז.

356 משיב מלחמה ח"ב, סי' קנז; ציץ אליעזר ח"ב, סי' מו. וראו: הרב חביב תורג'מן, קציצת עצי פרי בשעת מלחמה, קובץ בעלי אסופות תשע"ב; הרב נחמיה רענן, איסור בל תשחית בשעת מלחמה, ידיו אמונה (הוצאת אסף, תשפ"ד), עמ' 435-453.

357 ראו את פרטי הדין באנציקלופדיה תלמודית ערך 'בל תשחית' הע' 62-71.

358 החוות יאיר (סי' קצה) דייק מדברי הספרי, המובאים ברש"י על התורה, שהאיסור נאמר רק במלחמת הרשות, ונשאר בצ"ע. וכן פסק הרב יצחק הרצוג (פסקים וכתבים ח"א, סי' נב) שאין האיסור חל במלחמה בימינו שהיא מלחמת מצווה. מאידך, המנחת חינוך (תשלום מצוות עשה לרמב"ן, מצווה ו) עמד על כך שלדעת הרמב"ם הדין חל גם במלחמת מצווה, ודייק כך גם בדעת רש"י. הרב שלמה גורן (שו"ת משיב מלחמה ח"ג, שער ה, סי' ו) הציג זאת כמחלוקת, ובמקום אחר (חובת השמירה על מטעים, תורת המועדים, עמ' 255-264) הציג להבין גם בדברי הספרי שאין חילוק בין מלחמת הרשות למלחמת מצווה, וראו בספר משפט המלחמה עמ' קכד.

מילות סיום:

כמו בנושאים רבים אחרים, ישנו בסיס משותף של כל באי עולם, שכולם ברואים בצלם א־לוהים, לקיומו של העולם, לשמירה עליו, לאחריות לדורות הבאים, ולמניעת נזקים ישירים בהווה. בד בכד, ישנן תפישות תרבותיות שונות, העוסקות הן במקורות ובמניעים, והן במשמעויות המעשיות של תפישות אלו.

מאפיין מובהק של היהדות הוא ההלכה. העיקרון העומד בשורשיה הוא החובה לתרגם את האידיאלים והתיאולוגיה לשפה מעשית ומחייבת. יש לכך שתי השלכות משמעותיות העולות מתוך חיבור זה:

ראשונה בהן היא פנים־יהודית. כל עוד שיקולי הקיימות לא יהיו חלק מפסיקת ההלכה - לא תהיה להם משמעות של ממש בעולמה של היהדות. על כן, הבאנו כמה דוגמאות - בשלושה מעגלים: אישי, קהילתי וגלובלי - הפותחות שער בפני הפוטנציאל הגדול שיש בתנועה זו.

שנייה בהן היא התרומה לעולם. בין כשמדובר בעצם קיומה של שפה הלכתית מחייבת, בין כשמדובר ביסודות ובמניעים, ובין כשמדובר במסקנות המעשיות המאזנות והשקולות שהן מאופיו של הדיון ההלכתי בענייני הסביבה - הדברים מהווים תרומה להתמסרות האנושית כולה לערכים היסודיים של הקיימות. התקווה היא שאכן ניתן את הדעת למשימה חשובה זו, הנובעת ממצוות התורה, מערכים אתיים, ומפיקוח נפש של ממש, ונעצים את המימוש של האחריות שלנו לעולמו של הקב"ה, ולעתיד הדורות הבאים.

אתיקה סביבתית

המרחב הציבורי

אתיקה בינאישית

אתיקה דתית

אתיקה שלטונית

אתיקה רפואית

אתיקה ביטחונית

הטיפול במבוגר

אתיקה תקשורתית

נגישות

אתיקה חינוכית

אתיקה במרחב הדיגיטלי

אתיקה כלכלית

אתיקה מחקרית

אתיקה משפטית

אתיקה במעגל השנה

אתיקה בבינה מלאכותית

מרכז 'צהר לאתיקה' מיסודו של ארגון רבני 'צהר' מבקש להיות שותף בקידום התנהגותם האתית של הפרט במדינת ישראל ושל המדינה בכללה. חזונו הוא מדינה שהאתיקה היא חלק בלתי נפרד מיסודות קיומה.

במסגרת חזון זה, עוסק המרכז בשני תחומים עיקריים: ליבון סוגיות אתיות מגוונות וגיבוש עמדות אתיות ברוחה של היהדות; ובהשתתפות בתהליך הפיכת התיאוריות האתיות למציאות יומיומית.

ethics.tzohar.org.il

צהר לאתיקה